

ԱԶՆԻԻ ՏԷՐ ԳՈՒՐԳԷՆԵԱՆ

ԿԵԱՆՔԻՍ

ՍԵՒ ԷԶԸ...

Ռ. Տպագրութիւն

ՏՊԱՐԱՆ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ
ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՑ
ԱՆՔԻԼԻԱՍ, ԼԻԲԱՆԱՆ
1960

ԱԶՆԻԻ ՏԷՐ ԳՈՒՐԳԵՆԵԱՆ

ԿԵԱՆՔԻՍ

ՍԵԻ ԷԶԸ...

Ռ. Տպագրութիւն

Յ Պ Ա Ր Ա Ն

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

ՄԵԾԻ ՏԱՆԵՆ ԿԻԼԻԿԻՈՑ

Անթիլիաս, Լիբանան

1960

Ե Ր Կ ՈՒ Խ Օ Ս Ք

Ապրիլեան եղեռնի առնչութեամբ՝ մեր հրապարակած կոչը, լայն արձագանգ գտաւ թէ՛ մտաւորական դասուն եւ թէ՛ հասարակ իւսերուն մէջ: Պարսկաստանէն մինչեւ Հիւսիսային Ամերիկայի հեռաւոր անկիւններէն ու հարաւ՝ Արժանթինէն մեզի հասան հայ մամուլի արձագանգներն եւ Ապրիլեան եղեռնէն վերապրողներու յուշագրութիւնները: Մենք մեր կոչին մէջ խոստացեր էինք, մեզի հասած յուշագրութիւնները, պրակ առ պրակ լոյս ընծայելու եւ որպէս հոլմ նիւթ օգտագործելու համար Ապրիլեան եղեռնի պատմութեան: Մենք պրակի դրութիւնը անպատեհ գտնելով, մեր խոստումը կը կատարենք, մեզի հասած ձեռագիրները մամուլին յանձնելով առանձին գրքոյկներով:

Մեր կոչը, թիւրիմացութեանց տեղի տուաւ: Մեր նպատակը չէ լոկ ջարդ ու փշուրի մասին նիւթ հաւաքել, այլ հաւաքել ու մամուլի գլաններուն յանձնել ու լոյսին բերել է նաեւ պատմական, տեղագրական, ազգագրական նիւթեր, հաւաքական եւ անհատական խոյանքներ — ի խնդիր ազատութեան ու գոյատեւման: Մենք առիթ պիտի ունենանք մանրամասնելու մեր առաջադրած նպատակը մամուլի միջոցով:

Անցնինք:

Ապրիլեան եղեռնի Մատենաշարի առաջին թիւը նուիրեցինք զուտ ազգագրական եւ տեղագրական աշխատութեան մը որ արտատպում մըն էր 1901ին գրուած յօդուածաշարքի մը լոյս տեսած Պոլսոյ Արեւիկ օրաթերթին մէջ: Յօդուածաշարքը մեզ կը ներկայացնէ Հայաստանի ամենէն հայադրոշմ մէկ գաւառը՝ ֆոլին: Մենք դիտմամբ, մեր Մատենաշարի առաջին թիւը նման նիւթի մը յատկացուցինք, պատկերացնելու համար հայ կեանքը իր բնագաւառին մէջ նախքան Ապրիլեան եղեռնը: Ապրիլեան եղեռնը քանդեց բնատոհմիկ հայ կեանքը, քանդեց ոգեկան, ֆիզիքական ու նիւթական հարստութիւնները, մոխիրի վերածեց ինչ որ հայ էր ու հայուն կը պատկանէր: Թող Լեւոն Սրապեանի գործը, ֆոլիի մասին, նկատուի յառաջաբան մը գալիք հրատարակութիւններուն:

Յուշագրութիւնները անհատական կեանքի ապրումի դրոշմ ունենալով հանդերձ, անոնք, իրենց պարունակած առաւել կամ նուազ շահեկան բովանդակութեամբ, անկասկած որ պակաս մը լրացնելու նպատակ ունին հայ կեանքի ընդհանուր գծերուն վրայ գծիկ մ'աւելցնելու:

Ազգային գործիչներն ու հերոսները, վերջին քառասուն տարիներու ընթացքին, գրեցին իրենց մասին, արձանագրեցին իրենց գործերը, հիմա՛, անոնց հետ ձայն պիտի բռնէ, այն սեւ օրերուն տառապող *մեծ համր*ը, ժողովուրդը, որ իր ապրումներուն արձանագրութիւնով պիտի ամբողջացնէ *այրուած* կեանքի մը համայնապատկերը: Եթէ գործիչը իր հասուն տարիքին, իր մտային պաշարով եւ հայրենասէրի ոգիով զինուած, հայ կեանքին դարման բերելու աշխատեցաւ, եթէ հայ հերոսը իր ֆիզիքական նուիրումով ու զէնքի ուժով ինքզինք պարտադրեց թշնամիին. անդին, Ապրիլեան եղեռնի ճամբաներուն վրայ իր հոգեկան կորովով զրահաւորւած, ապրելու եւ գոյատեւելու ճիգ թափող հա՛յ տղան, հա՛յ աղջիկն ու հա՛յ մայրը *իրենց գոյութեան մեծ պայքար*ը մղեցին: Մենք առիթ կու տանք բոլոր տառապողներուն որ պատկերացնեն իրենց կեանքը:

Ահա այս տառապողներէն մէկն է Ամերիկաբնակ Տիկ. Ազնիւ Կոստանեան— Տէր Գուրգէնեան: Անոր յուշերուն պարզ ընթերցողն անգամ պիտի նշմարէ հոն՝ անկեղծութիւն, հայու հոգիի պարզութիւն եւ խոստովանութիւններ որ ուրիշներ պիտի չընէին: Հոս է արդէն յուշերու արժէքը:

Մենք խորապէս հաւատացեր ենք որ մեզմէ ետք գալիք սերունդները պիտի օգտուին այդ նիւթերէն ու իրենց համար պիտի դառնան ներշնչման աղբիւր՝ քերթելու, ողբերգելու, ներբողելու դիւցազնութիւնը անոնց, վիպելու ու թատերական նիւթեր մշակելու: Թերեւս ոմանց համար, այս բոլորը, ջրի ձայն գայ ու մեր ըրածն ալ *պարսպ վախճի խաղաղիք* համարուի, այսպիսիները մարդիկ են որոնք անձնատուր իրենց առօրեայ վայելքներուն, կեանքի իմաստը կը սահմանափակեն իրենց անմիջական շրջագծէն ներս: Մենք չենք վիճիր այդպիսիներուն հետ, մենք կը հաւատանք մեր ըսածներուն եւ կը ձգտինք իրագործել մեր առաջադրանքը, ո՛վ որ կը հաւատայ մեր նպատակին կարեւորութեանը թող օժանդակէ մեզի. շնորհակալ կ'ըլլանք:

Անցնինք:

Մենք մեր ծանր ու պատասխանատու այս ձեռնարկին կը

միացնենք նոյնքան կարեւոր ու պատասխանատու այլ առաջադրանք մը: Մեր հին երազներէն մէկն էր ու է տակաւին լիբանանի հիւրընկալ այս աւերուն վրայ, անոր գեղածիծաղ մէկ լերան կողքին, կանգնեցնել հայ ժողովուրդի մեծագոյն դէմքերէն *Մեծն Ներսէս Պարթեւ Հայրապետի* անունով *անկեղանոց, ծերանոց, հիւանդանոց* մը: Մենք վստահ ենք որ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Պատմական Գահին Գահակալ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Զարեհ Ա. Վեհափառ Հայրապետը, օր մը, առիթը պիտի տայ մեզի իրականացնելու այդ երազն ալ, մինչ այդ սակայն, մենք, Ապրիլեան եղեռնի Մատենաշարի հասոյթը կ'ուզենք յատկացնել, որպէս հիմնադրամ, այդ նպատակին: Թո՛ղ Մեծն Ներսէս Պարթեւի անունով բարձրանալիք հաստատութիւնը հանդիսանայ նահատակներու յիշատակին նուիրուած մեծագոյն կոթողներէն մէկը ու ծառայէ հայ ժողովուրդին բարօրութեանն ու օգտին:

Վստահ ենք մեր բոլոր անկեալներն ու ծերերը Սաղմոսերգուին պիտի ձայնակցին.

«Մի՛ ընկենուր զիս, Տէր, ի ժամանակի ծերութեան. ի պակասել զօրութեան իմոյ մի՛ թողուր զիս»:

ՆԵՐՍԷՍ ՎՐԴ. ԲԱԽՏԻԿԵԱՆ

25 փետր. 1960

Անթիլիաս

206

Այս փանի մը կցկտուր բառերով ազու-
ցուած խօսքերը բռն կկատուին անմոռանալի
ծնողացս՝ Յովհաննէսի եւ Աննայի, վաղա-
մեռ ամուսնուս՝ Ռափայելին, Ապրիլեան Ե-
ղեռնին նահապակ միւս հարազատներուս
խնկելի յիշատակին նուիրուած՝ դոյզն ե-
րախտիք ու դափնեայ պսակ մը բոլորին
անցիւրիմ անիւններուն:

Ա.ԶՆԻԻ ՏԷՐ ԳՈՒՐԴԷՆԵԱՆ

Արիւնկբոց
Մէս.

ԿԵԱՆՔԻՍ ՍԵՒ ԷՋԸ...

Ա.

Նախնիքս, Կոստանեան, Խարբերդցի են, քաղաքէն: Մեծ հայրս և հայրս վաճառականներ էին: Մեծ հայրս ունեցեր է երեք եղբայրներ: Մեծ հօրս ամուսնութիւնը քիչ մը տարօրինակ, մանաւանդ մեր օրերու ընկերային կարգ ու սարքին բաղդատմամբ, բայց հետեւեալ իրական պարագաներու տակ տեղի ունեցած է:

Մեծ հօրս եղբայրը կը նշանուի: Այդ ատեն ինք ութը տարեկան կ'ըլլայ: Հարսանիքին օրը երբ ուրախութեան տառալ և զուռնան մէջտեղ կը բերեն ու դաւառի շուրջ պարերը իրենց շղթան կը կազմեն, այդ ատեն, պապենական սովորութիւն է եղեր որ նոր փեսան ֆիլիտ խաղայ ու իր շնորհքը ցուցադրէ հարսնէւորներուն: Այս խաղի ընթացքին, ինչպէս կ'ըլլայ, փեսան կը մեռնի: Նուագածուները կը դադրին նուագելէ, պարերու շղթան կը քակուի, հարսնէւորները սուգի կը մատնուին, մահուան սեւ վարագոյրը կ'իջնէ հարսանեկան սեմին վրայ: Սակայն, սղաւորներուն մէջ սղաւոր մը կար, անբախտ հարսը որուն սրտին մէջ ծաղկող վարդաստանը, չար բախտի մէկ հարուածով, կը խամրի: Հարսը, հակառակ թելադրանքներուն, կը մերժէ հօրենական տուն վերադառնալ, կը հաշտուի իր սեւ ճակատագրին հետ ու սեւեր հագած, կը մտնէ իր մահացած փեսուն տան սեմէն ներս...

Այս տխուր դէպքին վրայէն ժամանակը ատեն մը կը սահի: Հարսին ուղղուած կրկնակ թելադրանքները, վերադառնալու տուն, ապարդիւն կը մնան: Այս բացառիկ երեւոյթին լուծում մը գըտնելու մտօք, երկու կողմի խնամիները, թաղի բանէ հասկցող մեծերն ու տաներէցը կը հաւաքուին: Երկար կը չափեն, կը ձեւեն, վերջապէս կ'եզրակացնեն, տակաւին առաջաստը չմտած դժբախտ հարսը պսակելու ութը տարեկան մեծ հօրս հետ: Հարսը մօր մը նման կը խնամէ իր տղայ ամուսինը: Ամէն առաւօտ կը

հագուեցնէ, երեսը կը լուայ, պայտասակին մէջ կէսօրուայ ուտելիքը կը դնէ ու դպրոց կը դրկէ: Մեծ հայրս տարիներու հետ հասակ կը քաշէ, ուսումը կ'առնէ ու կը դառնայ տասն եւ եօթը տարեկան...

Իրենց առաջին պտուղը հայրս կ'ըլլայ: Տարիներու ընթացքին կ'ունենան չորս մանչ զաւակներ եւս: Հայրս երբ ա'լ ձեռքի կու գայ, իր ժամանակուայ պահանջուած ուսումը կը ստանայ, մեծ հօրս գործին մէջ կը մտնէ: Հետզհետէ հօրեղբայրներս ալ կը ժմնին ու զարկ կու տան առեւտրական գործին: Մասնաճիւղեր կը բանան վաճառաշահ զանազան քաղաքներու մէջ: Մեծ հայրս մասնաւոր գրասենեակ մը կը բանայ Հալէպի մէջ: Իր երեսուն եւ մէկերորդ ճամբորդութիւնը դէպի Հալէպ, կը կտրէ իր կեանքին թելը շատ խորհրդաւոր պարագաներու տակ:

Հին օրերուն դրամական փոխանցումները դրամատոներու միջոցով չէին կատարուեր: Ուստի, մեծ հայրս, ամէն անգամուն, իր հետ առնելով հաւատարիմ անձեր, մեծ կարաւաններու ուղեկցութեամբ, մեծ գումար առած վրան, Հալէպ կ'երթար առեւտրական գործառնութիւններ կատարելու համար: Վերջին ուղեւորութենէն քիչ ետք, հեռագիր մը մեծ հօրս մահը կը գտնէ: Կառավարութիւնը կը կնքէ իր գրասենեակը: Հայրս անմիջապէս ճամբայ կ'ելլէ: Հայրս քննութիւն կը բանայ ստուգելու մեծ հօրս մահուան պարագան: Ոչ մէկ արդիւնք: Մահը կը մնայ խորհրդաւոր: Հայրս, կը գոհանայ գործերը կարգի դնել ու վերադառնալ: Վերադարձին կը հանդիպի Տիգրանակերտ ու կանգ կ'առնէ: 1895ի թալանը ծայր կու տայ: Շատերու կարգին հայրս ալ կը փնտռուի որպէս հրապարակին վրայ ծանօթ առեւտրական և ունեւոր: Իր գործին մէջ աշխատող մէկը իր տունը կը տանի: Տան տիրուհին, բարեպաշտ կին, ամէն գնով կը ջանայ հօրս կեանքը փրկել: Մարագը, յարդի դէզին տակ, ամբողջ քսան և մէկ օր կը պահէ: Կառավարական մարդիկ, օրը անգամ մը, կ'այցելեն հօրս թաքստոց տունը ու կը պահանջեն Կոստան Օղլին: Ամէն անգամին ալ ժխտական պատասխան կը ստանան ու սպառնալիքներով կը վերադառնան: Երբ օրերը կը խաղաղին, հայրս լոկ ներքնագրեստներով, զարտուղի ճամբաներով, շունչը մեր տունը կ'առնէ: Մեր տունը մեծ էր և բարձրադիր: Մօտիկը թուրք դրացի ունէինք: Ասոնք կը տեսնեն հօրս թաղ մտնելը: Պոռալով մեր դուռը կը զարնեն:

— Կոստան Օղլին եկաւ, Կոստան Օղլին եկաւ, մեր միւստէն տուէք:

Լոյս ծագեցաւ կարծէք տան մէջ: Ուրախութեան և ցնծութեան ճիչերը իրար խառնուեցան: Մեր հայրը մեռած կը կարծէինք. ահա՛ ողջ և առողջ դարձեալ պապենական տան դռնէն ներս կը մտնէր, ամօթէն մինչեւ ականջներուն ծայրերը կարմրած... Թուրքին միւստէն անմիջապէս կը տրուի— երկու Թուի իմաքլու պարմախլու չիմարայ: Մայրս աղի արցունքով կը պատմէ հօրս, իր բացակայութեանը մեր գլխուն եկածները: Երբ թալանը կը սկսի Խարբերդի մէջ, ես եօթը ամսուայ եմ եղեր, զիս իմ խանձարուրիս մէջ փաթթած, պապենական ժառանգ Աստուածաշունչն ալ քրոջս շալակը տուած, մայրս տեղէ տեղ, ծակէ ծակ փոխադրելով մեզ ազատեր է ու երբ աշխարհը խաղաղեր է մենք կրկին վերադարձեր ենք մեր տան կտուրին տակ — մերկացած կտուրին տակ, թալանը աւեր էր ամէն բան... Այս ամենէն ետք, մայրս քրիստոնեայ բարի կին մը, փառք կու տար Աստուծոյ որ ողջ էինք ու կրկին իրարու մօտ, նոյն յարկին ներքեւ:

Հինգ քոյրեր էինք և երկու եղբայր— Նշան և Արա: Հայրս մեծ ճիգով սկսաւ վերականգնել մեր տնտեսութիւնը: Ան միշտ յոռետես էր թուրքերու նկատմամբ: Ան միշտ կը կրկնէր թէ թուրքը կամ ինչքիդ է կամ պատուիդ կամ հոգիիդ: Շատ հաւանաբար հօրս այդ յոռետեսութիւնը եղած էր պատճառը որ երբ ես քիչ մը մեծցայ, գիտակցութեան եկայ, եղբայրներս արդէն ղըրկեր էր Ամերիկա, իսկ քոյրերս ալ, յաջորդաբար, հարսնացած էին: Մինակս էի մնացեր տան մէջ:

Երկրորդ քոյրս ամուսնացեր էր Բալուցի կտրիճ ու հարուստ Ղասապ Ղազոյին հետ: Ան, միշտ, 10-20 հովիւներով ու ծառաներով լեռները կը մնար 1000-2000 ոչխարներով: Ան երբ քաղաքի մը մօտիկնար, միսին գինը կ'իյնար. ասկէ կը փաստուէին թուրք մսագործները: Ասոր վերջ մը տալու համար կը մտածեն թակարդի մը մէջ ձգել զինքը: Օր մը, Պաղըր Մետէնի թուրք մսագործները զինքը ճաշկերոյթի մը կը հրաւիրեն: Հրաւերը կ'ընդունի: Սեղանի վրայ, եղ ու մեղրին մէջ թոյն խառնած, իրեն կը հրամցնեն: Կ'ուտէ: Քիչ ետք թոյնը կը սկսի իր ազդեցութիւնը գործել: Քեռայրս կը կռահէ եղելութիւնը: Առանց դանդաղելու, սեղանէն կ'ելլէ ու ձիուն վրայ կը նստուի ու կը քշէ, կը հասնի հօտին ու հովիւներուն: Թարմ կաթ կ'ուզէ: Աման չկայ: Հովիւը իր գլխուն քէչէէ թաղիքը կը հանէ ու մէջը կը կթէ. կը խմցնէ: Կ'ազատի: Սակայն թոյնը իր հետքը կը թողու, կը հիւանդանայ, Բալուի մէջ ճարտար բժիշկ չգտնուելուն

զինք խարբերդ կը փոխադրեն: Իր գործի ընկերը և քրոջ տալոջը ամուսինը, խաչատուր ճալլոյեան ամէն խնամք կը տանին բայց անօգուտ, կը մեռնի լեռներու այդ քաջ մարդը թուրքերու սարքած դաւադրութեան հետեւանքով: Քոյրս զաւակներու տէր էր, չուզեց բաժնուիլ Բալուէն: Հոն մնաց: Վերամուսնացաւ Միքայէլ Տարագճեանի հետ, որուն կինը մեռած էր ու զաւակներու տէր — ամուսնացած աղջիկ մ'ունէր և երեք մանչ զաւակներ՝ Ռափայէլ, Միհրան ու Փարաւոն: Քոյրս նոր կեանքին հետ հաշտուեր էր ու սիրով կ'ապրէր իր ընտանեկան նոր յարկին տակ. վրայ հասաւ այս անգամ ալ 1915 չարաղէտ թուականը...

Բ.

Քրոջս երկրորդ ամուսնութիւնը ճակատագրական դեր ունեցաւ կեանքիս վրայ: Իր խորթ տղոցմէն Ռափայէլը, տարի մը, ամառուայ արձակուրդին խարբերդ եկած էր, մեզի: Այդ ատեն տասն եւ չորս տարեկան էի: Աղջկայ իմ հոգին սկսեւ էր թրթռալ: Կեանքը, օրերու հետ, աւելի իմաստ կը ստանար, մտածումներուս և ներաշխարհի ապրումներուս ընդմէջէն: Այդ բոլորը աւելի իմաստ ստացան, երբ, առաջին անգամ, դէմ յանդիման եկայ Ռափայէլին, սիրտս կարծէք երկվայրկեանի մը համար ճմլուեցաւ և արիւնս երակներուս մէջ արագ շրջան մ'ըրաւ: Այդ եղաւ: Ես ա'լ ինքզինքս կապուած կը զգայի Ռափայէլին: Արձան մըն էր անիկա, քանդակուած գեղեցիկ արձան մը սրտիս մէջ: Քանդակուած այդ գեղեցիկ արձանը կը դառնար խօսուն ու ժպտուն, ամէն անգամ որ իր մասին, աջէն ու ձախէն, գովասանք կը լսէի: Նոր աշխարհ մը կը բացուէր հոգիիս առջեւ երբ իմ անունն ալ իր անուն կը կապէին — Ռափայէլ և Ազնիւ նշանենք իրարու: Ռափայէլին հայրը, քեռայրս, ու քոյրս ալ համաձայն էին ատոր: Հայրս սակայն, աւանդապահ մարդ, մեծ մեղք մը կը տեսնէր ատոր մէջ ու կը սաստէր որ չըլլայ թէ, իրենց անխօսեմ խօսքերով, երիտասարդներուս ականջը ծակէին...

Իմ տարիքի աղջիկները, գաւառի մէջ, արդէն հարսնացու կը համարուէին: Ականջս ինկած էր որ ձեռքս խնդրողներ եղեր էին, բայց հայրս միշտ ալ անտարբերութեամբ ջամբեր էր առարկելով որ աղջիկս պէտք էր իր ուսումը աւարտէր: Յրանսա-

կան միսիոնարութեան դպրոցը կը յաճախէի: Մեր դպրոցը լաւ անուն ունէր: Աւելին. թուրքերէնը վարի դասարաններէն սկսեալ կը դասաւանդէին: Մեր դասատուն թուրք խօճայ մըն էր: Մեր դպրոցին մէջ կարուձեւի և ձեռագործի դասերն ալ շատ հոգածու կերպով կը դասաւանդուէին, նոյնիսկ ուրիշ դպրոցներէ աշակերտուհիներ դաս առնելու կու գային: Այս դասերը յանձնուեր էին երկու քոյրերու Իւղաբեր և Ազնիւ Համբարձումեաններու, որոնք գոլէճականներ էին: Կրօնական դասերը Ֆրանսացի միսիոնարը կու տար իսկ ուսողութիւնը Պրն. Գեղամը: Մեր տնօրէնուհին Տանիմար քացի տարիքաւոր աղջիկ մըն էր Մարգրիտ Կամոյ անունով: Մեր ուսուցչական կազմը կը բաղկանար հայ և օտար յանձնակազմէ մը, բոլորն ալ բարձր ուսումի տիրացածներ էին: Ասոնցմէ օտար միսիոնարները, ամէն պնով, կը ջանային հայերէն սորվիլ: Եւ սորվեր էին:

Մեր դպրոցը ունէր 4—500 աշակերտ: Դպրոցը բաժնուած էր երեք մասերու. — մանկարան, կրթարան, վարժարան: Դպրոցին մէջ յաջողակ աշակերտ էի: Մանկարան քիչ մնացի, անցայ կրթարան ու վարժարանի բաժինները ու երբ շրջանաւարտ եղայ, հօրս դիմեցին որ վարժուհի ըլլայի դպրոցին մէջ: Հայրս նախ տատամնեցաւ, ապա յօժարեցաւ այն տրամաբանութեամբ թէ այդ ձեւով ուրիշներու հետ վարուիլ կը սորվէի:

Մանկութեան ու պատանեկութեան այդ քաղցր օրերը, այս պահուս, անգամ մը եւս, շարժանկարի ժապաւէնի մը պէս, աչքիս առջեւէն կ'անցնին: Ինծի համար հաճելի օրեր էին ամալերջի հանդէսի պատրաստութիւններն ու հանդէսին ժամերը: Այս պատրաստութեանց ղեկավարն էր Վենետիկի Մխիթարեան Ուխտէն Հ. Թադէոս Վրդ. Թովմաճանեան՝ Սինամուտցի: Համարձակ էի ու ձայնեղ, որով հանդէսներուն միշտ ալ բաժին կ'ունենայի: Աշակերտութեանս վերջին տարին ոտանաւոր մը պիտի արտասանէի: Մեծաւորը չ'արտօնեց որ սորվելիք կտորը, Ֆրանսական գրականութենէն առնուած, տուն տանէի և սորվէի: Կտորը յեղափոխական բովանդակութիւն ունէր: Մեծաւորը կը վախնար որ դրացի թուրքերը կրնային անոր բովանդակութեանը տեղեկանալ ու խնդիր յարուցանել:

Ուսուցչուհի էի: Դպրոցէն ներս թատերգութիւն մը պիտի ներկայացուէր: Թատերգութիւնը դարձեալ Ֆրանսական գրականութենէն առնուած կտոր մըն էր: Թագուհիի դերը ինծի վիճակեցաւ: Այս դերը այնքան բնական և յաջող կերպով տարեր էի

որ երբ վարագոյրը իջաւ ժողովուրդին կողմէն բռնոն ծափերու հետ ստացայ նաեւ մեծաւորին գնահատանքը: Այս բոլորը անունիս շուրջ համբաւ մը կը շինէին: Գիտէի թէ ինծի աչք ունեցողներ կային. ատոր համար ալ շատ դուրս չէի ելլեր ու տան մէջ թէ դրացիներու շրջափակին մէջ երբ նշանտուքի կամ ամուսնութեան խօսք ըլլար պալ կը փչէի: Սրտիս մէջ վախը բոյն դրած էր, մի գուցէ հայրս առանց իմ կամքս հարցնելու իր յարմար դատած մէկուն հետ նշանէր, առանց գիտնալու իմ սրտիս գաղտնիքը...

Օր մը Ռափայէլը մեզի եկած էր: Հետը կար քաղաքէն ծանօթ երիտասարդ մը, նշանուած, ապա աղջիկը խոստմնադրութեւ դած եւ ուրիշի մը հետ ամուսնացած էր: Երիտասարդը շատ գէշ ազդուած էր: Իր խօսակցութիւնը հասաւ մինչեւ անձնասպան ըլլալու վճռին: Այդ ատեն, Ռափայէլ որ ուշի ուշով մտիկ կ'ընէր, ինքնիրմէ ելած, ինծի դարձաւ ու ըսաւ.

— Եթէ դուն ալ զիս չ'առնես, ես ալ անձնասպան կ'ըլլամ...

Գ.

Անցան օրեր ու շաբաթներ: Աշնան տերեւաթափը անցաւ: Ծառերը մերկացան: Դաշտերը ամայացան: Ձիւնը իջաւ Հազար Պապային ու Մաստառի գագաթներուն, իջաւ աւելի ցած, ծածկեց դաշտ ու հովիտ: Ձմեռ էր, մեր երկրի ձմեռը, տօնական օրերու, նշանտուքն ու հարսանիքի եղանակը: Աճապարանք կար շատերուն քով, այս բոլորը լմնցնելու մինչեւ Բարեկենդան. անկէ ետք Մեծ Պահք էր ու եկեղեցւոյ խորանին սեւ վարագոյրը կը քաշուէր...

Մենք դրացի մ'ունէինք: Իրարու հետ շատ սիրով էինք: Մեր դրացինը աներձագ մ'ունէր: Այս երիտասարդը շրջանաւարտ էր Եփրատ Գոլէճէն ու հոն ալ իբրեւ ուսուցիչ կը պաշտօնավարէր: Մեր դրացինը միտքը դրած է եղեր որ զիս իր աներձագին նշանէ ու մինչեւ Բարեկենդան ալ պսակէ: Հայրս, առեւտրական գործով, տունէն բացակայ էր: Մարդ զրկեցին ու բերել տուին: Խնդիրը իրեն կը պարզեն: Հայրս պարտականութիւն կու տայ մօրաքրոջս և մօրս որ զիս խօսեցնեն: Ես ստիպուած կ'ըլլամ վճռապէս մերժել մեր դրացիին առաջարկը և խոստովանիլ իմ սէրս դէպի Ռափայէլը:

Յաջորդ իրիկուան հայրս սովորականէն կանուխ տուն եկաւ, վրայ գլուխ փոխեց: Անապարանք կար տնեցիներուն շարժումներուն մէջ — անըլտուք, ժողվըտուք, պատրաստութիւն:

Այս բոլորին համար մօրաքրոջս հարցուցի.

— Դրացիները քեզ ուզելու պիտի գան, — ըսաւ մօրաքոյրս: Ես պահուըտեցայ: Երկար չտեւեց: Դուռը դարկին: Այցելուները ներս առնուեցան: Հազիւ տեղերնին դրաւած ու իրարու հալ-խէթի հարցուցած, իրենցմէ տարէցը խօսքը հօրս ուղղելով ըսաւ.

— Յովհաննէս աղա, գիտես արդէն թէ ինչո՞ւ էկեր էնք...

Հայրս, գլխով հաստատական շարժում մը կ'ընէ ու կ'աւելցնէ.

— Գիտե՛մ, գիտեմ դրացի, ինչ օգուտ օր դարը փոխուեր է, հիմակուանները իրենց խօսքը, իրենց կամքը ունին էղեր: Հարց ըրինք, փորձ ըրինք, տեսանք օր աղջիկը կամք չունի էղեր...

Ես, պահուըտած տեղէս, կը հետեւէի խօսակցութեան ու քառսուն սուրբերու, քառսուն մոմ կը խոստանայի միայն թէ հայրս չկակուղնար, խօսք չտար և այցելուներն ալ խօսքերնին չերկարէին: Սրտիս տրոփը կ'իջնայ երբ խօսակցութեան նիւթը կը փոխուի: Շուկայի նիւթերու շուրջ զուսպ, բռնադբօսիկ խօսակցութիւն մը ծայր կու տայ ու վերջապէս պատշաճ հիւրասիրութեանէ ետք, ներկաներէն տարէցը, երկու անգամ տեղէն կը շարժի իբրեւ ազգանշան մեկնումի ու երրորդ շարժումին արդէն ոտքի կը կանգնի, իրեն հետ նաեւ ընկերացողները.

— Իշտէ ասպէս դրացին, ձեր խօսքը մերժում կ'ընդունինք, իշտէ գացինք, խէրը տեսնէք ձեր աղջկան. — ըսելով դուրս կ'ելլեն դժգոհ կերպով: Ինծի համար կարեւորը այն էր որ հայրս արտայայտուած դժգոհութեան շատ կարեւորութիւն չտուաւ: Այս յայտարար նշան էր որ հայրս չէր ուզեր կամքիս դէմ գալ: Արդէն ինք Ռափայելին շատ կը հաւնէր ու կը սիրէր, անոր յաճախակի այցելութիւններէն հաճոյք կ'առնէր: Միայն համոզուած էր որ մեր ունեցած ազգականական կապով մեղքի գործ էր, Աստուծոյ դէմ ու հակառակ պապենական մեր աւանդութիւններուն որ մէկը իր քրոջ գաւակը առնէր թէկուզ խորթ. ան համոզուած էր, ինչպէս բոլոր գաւառացիները որ, նման պարագաներու խորթութիւնը նուիրականացած էր հարազատի չափ: Ժամանակը իր դէրը ունեցաւ: Հօրս քարացած համոզումները, ժամանակի հետ,

կակուղնալ սկսան: Մօրաքոյրս ու մայրս իրենց կարելին ըրին որ հայրս նահանջէր ու երբ ամառուան մէջ օր մը, նշանս բերին — մատանի մը, ոսկիէ խաչ մը, երկու հինգնոց (պէշիպիբլիկ) և պիլլոր հապ մը, — հայրս, ինքզինք կատարուած իրողութեան առջեւ գտաւ ու չ'ուզեց իր փեսան մերժել նկատելով որ նման պարագայի մը կրնար ընտանեկան ներքին խաղաղ կեանքը խանգարել, ուստի համակերպեցաւ: Այս եղաւ: Դուռ դրացի, ծանօթ ու բարեկամ երբ լսեցին, մէկ քանի օր ալ խօսեցան ու լոնցին, իրենց տեղերը նստան:

Աշնան տեղի պիտի ունենար մեր ամուսնութիւնը: Տենդագին պատրաստութիւններ կը տեսնուին: Երբ հարսանիքի օրերը մօտեցան հարկ տեսնուեցաւ պսակի արտօնագրով հետաքրքրուելու: Արտօնագիրը մերժուեցաւ: Մեր դրացին որ ազգային գործերու խառնուող մէկն էր իր դերին մէջ մտած էր դժուարացնելու մեր պսակը: Քեռիս ալ, Եփրեմ Յոգոյեան, հօրս հօրեղբայրը Կոստան Կոստանեան, Ս. Կարապետի թաղական խորհուրդի անդամ էին: Իրենք ալ իրենց կարգին սկսան աշխատիլ: Մենք Ս. Ստեփաննոս եկեղեցւոյ ծուխն էինք: Եկեղեցւոյ թաղական խորհուրդը, առաջնորդարան ղրկած իր տեղեկագրով, կ'ամբաստանէր թէ հայրս զիս կ'ամուսնացնէ հակառակ իմ կամքիս: Այն ատեն մեր առաջնորդն էր Գեր. Տ. Պսակ Ծ. Վարդապետ: Իսկ Տ. Վարդան Քհյ. Ասլանեան Ս. Կարապետի երէցն էր: Ան հասարակ քահանայ մը չէր, ճարտասան էր, ամէն Կիրակի եկեղեցին ժողովուրդով կը լեցուէր: Եկեղեցի կու գային նաեւ Եփրատ գուլէճի ուսանողներ զինքը ունկնդրելու: Առաջնորդարանէն, ահա՛ այս բանիմաց քահանային պարտականութիւն կու տան որ խընդիրը քննէ: Զիս իր ներկայութեանը կը հանեն: Կ'ամչնամ, կը կարմրիմ, կը դողամ, բայց ստիպուած էի ըսելիքս ըսելու. բոլոր ուժերս հաւաքեցի ու իր հարցումին պատասխանեցի որ ես իմ ազատ կամքովս կ'առնէի Ռափայէլը: Խնդիրը ասով ալ չվերջանար: Պատրիարքարան կը դիմեն խորթի ու խասի խնդիր յարուցանելով: Պատրիարքարանը կ'արտօնէ մեր պսակը նկատի առնելով որ խնդրին մէջ արեան հարց չկար որով մեղօք նկատուելու չէր: Հայրս ամենէն շատ ուրախացաւ այս պատասխանէն ու հանդարտ խղճով հետապնդեց մեր խնդիրը: Ս. Ստեփաննոսի քահանան, թաղականներուն հետ գէշ չըլլալու և իր հացը չվտանգելու համար, մերժեց մեզ պսակել, Տէր Վարդան քահանան ալ չուզեց, Ս. Յակոբի քահանան պսակեց մեզ, մեր տան մէջ որ չըլլայ թէ

ԱԶՆԻԻ ԵՒ ՌԱՓԱՅԷԼ
ՏԱՐԱԳՃԵԱՆՆԵՐ

անախորժութիւններ պատահէին: Այդ օրը 12 Դեկտեմբեր 1913 էր:

Ս. Պսակէն ետք, հարսանիքը սկսաւ: Նուադածուները իրենց գործիքները լարեցին, սեղանները շտկուեցան, խաղ ու խմբախճանք ծայր տուին: Ուրախութեան տաք պահուն, հակառակորդները կը յարձակին ու պատուհանի ապակիները ջարդ ու փշուր կ'ընեն: Ներսէն զէնք առնողը դուրս կը վազէ: Յարձակողները կը փախին: Տան չորս կողմը պահակներ կը կարգեն ու խմբախճանքը կը շարունակեն:

Յաջորդ օր, մեզ, երկուքս առանձին, շուկայէն անցնելու պայմանաւ, ղրկեցին հիւսենիկցի լուսանկարիչ Սուրսուրեանին աշխատանոցը: Մեր ետեւէն, մեզ հսկողներ, մեր քայլերուն կը հետեւէին տեսնելու թէ ի՞նչ կրնար պատահիլ: Մենք անվտանգ հասանք Սուրսուրեանին լուսանկարչատունը ու հարսի քօղով լուսանկարուեցանք: Օր մը վերջ, ճամբայ ելանք դէպի Բալու:

Մեր ճամբան ապահովելու համար հարկ տեսնուած կանխազգուշութիւնները ձեռք առնուած էին: Առանց որեւէ փորձանքի մենք ոտք դրինք Բալուի սահմաններուն վրայ: Հո՞ծ բաղմութիւն մը, նուազով ու ծափերով, մեզ դիմաւորեց: Բուն հարսանիքը վերապահուած էր Բալուի: Բալուցիները խմիչքի և ուրախութեան աւելի մօտ մարդիկ են: Երեք օր, երեք զիշեր հարսանիք բռնեցին: Բալուցիներու հարսանեկան ճոխութիւնն ու խրախճանքը չեմ խորհիր թէ գաւառի մէջ որեւէ տեղ նոյն տարողութեամբ կատարուի:

Դ.

Դադրեցան նուագները: Վերցուեցան հարսանեկան սեղանները: Լուացուեցան պնակներն ու դգալները: Տուն ու տեղ թոթաւը ուեցաւ: Կեանքը մտաւ իր բնականոն ճամբուն մէջ:

Հոգիս ուրախ էր: Շուրջս խինդ ու ժպիտ կը ցոլար: Երջանիկ էի իմ նոր տան մէջ: Առաջին մէկ օրէն իսկ երբեք օտար չգգացի ինքզինքս, տան աղջիկ էի կարծէք, մեծ քոյրս՝ կեսուրս էր, որ հիմա քրոջ ու մօր դերին մէջ մտած աւելի սկսաւ գուրգուրալ վրաս:

Բանի մը ամիսէն հայրս այցելութեան եկաւ: Երկու ամիս մնաց: Խնամի էր ու խարբերդէն եկած. այսքանը բաւ էր: Ծա-

նօթ ու անծանօթ խնամի պատուելու ելան: Տունէ տուն ու սեղանէ սեղան. կարգի ձգեցին խնդիր չելլելու և սիրտ կոտորուկ չըլլալու համար: Կերակուրներուն տեսակներն ու խմիչքի առատութիւնը, գլխու պտոյտ պատճառած էին հօրս, ինք որ, իր զբաղումին բերումով, շատ տեղեր պտըտած, շատ մարդիկ տեսած էր, Բալուի մէջ ափ ի բերան մնաց:

Օր մը հիւրասիրուած էր տուն մը: Եղած ընդունելութենէն այնքան դոհ մնացած էր որ յաջորդ օր կը հարցնէ թէ հիւրընկալը ի՞նչ գործով կը զբաղէր: Երբ իրեն կ'իմացնեն որ արհեստով հնակարկատ մըն էր. հայրս ինքնիրմէն ելած երեք անգամ հարց կու տայ:

— Ի՞նչ հնակարկատ... — եթէ հնակարկատները այսպէս կ'ապրին ապա հարո՞ւստները, կրկին հարց կու տայ հայրս: Ան չէր գիտեր որ Բալուի մէջ ամէն մարդ ուրախ կ'ապրէր ու շէն... մանաւանդ երբ հիւր կար տան մէջ:

Մեր ամառնային կեանքն ալ հաճելի էր: Զիով ժամուայ մը ճամբայ էր: Գեղեցիկ բնակարաններով, ծառ ու ծառաստանով, ջրարբի վայր մըն էր: Կիրակի օրերը ամառանոցի պատկերը բոլորովին կը փոխուէր: Առաւօտ կանուխէն, քաղաքէն, ընտանիքներ, կողով կողով իրենց պաշարներով, ձիով ու ոտքով, կը լեցւէին ակնավայրերուն վրայ, Խառն-պաշարներուն շուրջ. օրն ի բուն կեանքը ուրախութիւնով, խաղ ու խնդուքով կ'անցնէին մինչեւ վերջալոյսը իր թուղբ գոյնը տալածէր ու մութը իջնէր:

Թռչուններու ճռռողիւն, ծաղիկներու ալլաղան գոյներ, կանանչութիւն ու պտղատու ծառեր, ամէն կողմ, ամէն դի: Մեր ամառանոց տունը ծառերու մէջ կորսուած էր: Տեղ տեղ պատերուն կողքին բարձրացող պտղատու ծառերու ճիւղերու պատուհաններուն շուրջ կը գիրկընդխառնուէին: Խոհանոցը աշխատած ատենս յաճախ, ձեռքս կ'երկարէի ու սալորին կը հասնէի:

Երբ Աշունը գար, երբ լեռներուն վրայ մշուշը իջնէր, երբ ծառերը դեղնէին ու տերեւաթափը սկսէր, երբ աշնան մռայլը մեր շուրջը պատէր, երբ ցուրտ քամին մեր այտերը խածնէր, այն ատեն, ընտանեօք, ձմրան մեր պաշարով, կը վերադառնայինք Բալու:

Ափսո՛ս, հազար ափսոս որ շատ կարճ պիտի տեւէր այդ կեանքի ոսկի թելը:

1914ին ժամանակէն շատ կանուխ վերադարձանք քաղաք: Քաղաքականութիւնները լաւ չէին: Մարդիկ կը խօսէին պատերազմի մասին: Պատերազմը սկսած էր:

Շշմեցուցիչ լուրը դռնէ դուռ, բերնէ բերան, հազար տարբերակներով կը տարածուէր: Ուրախութեան կանչերը մարած էին ու ժպիտները չքացած, տխրութեան քողը իջեր էր բոլորին տուներուն վրայ: Թուրքիա պատերազմ՝ հռչակած էր ու զօրակոչի թմբուկը արշալոյսէն վերջալոյս կը զարնուէր...

Ամուսինս 23 տարեկան էր — գուրա ասկեար — ինչպէս թուրք կառավարութիւնը կ'անուանէր: Առաջին հերթին իր դասի զինուորացուները հաւաքեցին: Հաց ու կոծ բոլոր տուներէն ներս ու բաժանում: Ասոնց առաջին հանգրուանը Տիգրանակերտ կ'ըլլայ: Ամուսնուս և իր ընկերներուն հոն հասնելուն լուրը հասաւ մեզ: Երկար ատեն լռութիւն տիրեց: Ո՛չ եկող պացող և ոչ ալ նամակ կար այդ կողմերէն: Բալուի տուներէն ներս կեանքը փոխւած էր: Մայրերուն ալսերը, երիտասարդ հարսերուն տամուկ աչքերը, տարէցներուն մտահոգութիւնները բաւական էին որ փոքրիկներն ալ դադրէին իրենց մանկական խաղերէն, երգ ու կանչէն, բոլորին մօտ կար հանդարտութիւն, մեռելային անդորրութիւն: Իրարու յաջորդող տօնական օրերը ալ՝ կորսնցուցիր էին իրենց իմաստը, երգիքներու տակ երգ ու նուագ լոնր էին, կար լոկ ժամուն կոչնակին հրաւերը աղօթքի...

Զօրակոչը կը շարունակուէր: Տարէցներն ալ կը տանէին:

Ամուսնուս մեկնելուն վրայէն որքան ժամանակ անցեր էր չեմ յիշեր, գիշեր մըն ալ, երբ խոր լռութիւն ու խաւար կը տիրէր ամէն կողմ մեր պատուհանին ապակիին թխկրտոցը լսեցինք: Դող ելանք: Նախ, քար լռութիւն փորձեցինք պահել: Ապակիին տրուած հարուածները ուժովցան ու կրկնուեցան: Կեսուրըս, այսինքն քոյրս, ձայն տուաւ:

— Ո՛վ է:

— Ես եմ, բացէ՛ք, — Ռափայէլն էր: Դուռը շատ զգուշութեամբ բացինք որ չըլլայ թէ դուռ դրացի լսեն: Ներս մտաւ ու մօրը վզին ինկաւ... մութին մէջ անդամ կարելի էր նշմարել ալլանդակուած իր կերպարանքը — ցնցոտի հազուստ, անխնամ ու տկարացած: Բանակէն փախուստ տուած էր Բալուցի երկու թուրք ծանօթ երիտասարդներու հետ: Փախած էր, տուն գալու, վրայ գլուխ շտկելու ու եթէ կարելի էր ազատութեան համար ճար մը գտնելու:

Թուրք ընկերները որոնք ամուսնուս քով գտնուած քանի մը ոսկիներուն շնորհիւ հասեր էին, իրենց փօթը ազատելու մտօք, իրենք կառավարութեան կը մատնեն Ռափայէլին տուն վերադառնալը:

Մէկ օրէն միւսը, քաղաքը ամբողջ լսած էր Տարազճի Օղլու Ռափայիկին բանակէն փախուստն ու տուն հասնիլը: Հայ թէ թուրք մայրեր և երիտասարդ հարսեր, առտուընէ մինչև իրիկուն մեր դուռը կը զարնէին, Ռափայիկէն տեղեկութիւն առնելու համար իրենց սիրելիներուն մասին: Մենք, տունով մէկ, կ'ուրանայինք անոր վերադարձը: Այս չէր բաւեր, կառավարութիւնը, օրը քանի մը անգամ կամ գիշերուայ որեւէ պահուն, մեր տունը պաշարման տակ կ'առնէր ու կը խուզարկէր:

— Ո՞ւր է տղադ, — ամէն անգամուն կը հարցնէին կեսրոջս հազար սպառնալիքներով:

— Տղաս գինուոր գնաց. — կ'ըլլար պատասխանը: Եւ ասոր վրայ խարազանը կը քաշէին հազար ու մէկ լիտի խօսքերով: Կեսուրս, հակառակ որ Ռափայիկը իր խորթ զաւակն էր, համբերութեամբ ու հերոսօրէն կը տանէր ֆիզիքական այդ ծանր տանջանքները:

Ռափայիկին հօրեղբայրը Ամերիկայէն վերադարձեր էր ու ճաշարան մը կ'աշխատցնէր: Երբ պատերազմը ծագեցաւ, երբ զօրակոչի ենթարկուեցան այրերը, ինք Բալուի շրջանի թուրք բժիշկին անձնական խոհարարը եղաւ: Ամուսնուս փախստական վերադարձին, բժիշկը քաղաքէն մօտ երկու ժամ հեռու տեղ մը կը բնակէր: Որոշեցինք Ռափայիկը հօրեղբօր քով զրկել: Հօրեղբայրը շատ սիրուած էր բժիշկին կողմէն թէ՛ իր գործով և թէ՛ իր վարուելակերպով: Հօրեղբայրը լուր ունէր մեր տրամադրութենէն, ուստի, օր մը, շատ տխուր երևոյթով ու տամուկ աչքերով կը ներկայանայ բժիշկին: Բժիշկը երբ պատճառը կը հարցընէ, հօրեղբայրը կ'ըսէ.

— Եղբօր զաւակ մ'ունիմ որ ես մեծցուցեր եմ, գինուոր է, կառավարութիւնը գինք կը փնտռէ, ծնողաց շատ նեղութիւն կու տայ...

— Հոս թող դայ, ես իրեն համար մասնաւոր կարգադրութիւն մը կ'ընեմ, — կ'ըսէ բժիշկը:

— Բայց դժուար է: Ամէն կողմէն գինք կը հետապնդեն: Տնեցիները միշտ կը ծեծեն: Տունը պաշարման տակ կը պահեն. կը սպառնան թաղը ամբողջ կրակի տալ...

— Շատ լաւ, — կ'ըսէ բժիշկը և յաջորդ օր քաղաք իջնելուն Ռափայիկը իրեն անձնական սպասաւոր արձանագրել կու տայ: Ասոր վրայ Ռափայիկ աղատ համարձակ մէջտեղ կ'ելլէ: Այդ օր մեր տունը կը դառնայ ուխտատեղի. գացող եկողին հաշիւը չկար.

հարցումներու տեղատարափ: Ռափայէլ համբերութեամբ կը ջանար գոհացում տալ բոլորին:

Ամուսինս ա՛լ ազատ մարդ էր: Իրեն յանձնուած գործին կը լծուի մեծ եռանդով: Բժիշկը շատ գոհ կը մնայ Ռափայէլին թէ գործէն և թէ ընթացքէն: Մենք ալ որոշ չափով կը հանդստանանք:

Այդ ժամանակներուն հիւանդ զինուորներուն վիճակը ողորմելի էր, ոչիլ ու ժանտախտ, աղտեղութիւն ու նեխածութիւն, Ռափայէլ գարշահոտութենէն չդիմանար ու օր մըն ալ կը մարի, կ'իյնայ: Բժիշկը այս որ կը տեսնէ կը ցաւի, կը մեղքնայ որ իրեն պէս ազնիւ ու բարի և շնորհալի տղայ մը կրնայ վարակուիլ ժանտախտէն և մեռնիլ, ուստի կ'առաջարկէ. — թէեւ ես քեզմէ շատ գոհ եմ, բայց հոս քեզի մահ կը սպառնայ, Տիգրանակերտէն էմելիէ Թափուրի մը եկած է, մէջը հայ բժիշկ մը կայ, եկուր քեզ անոր քով տեղաւորեմ:

Այդպէս ալ եղաւ: Մենք աւելի ուրախացանք: Բժիշկը հայ էր, 24 տարեկան, Տիգրանակերտցի, նոր վկայուած: Իրենց բանակատեղին քաղաքէն քանի մը ժամ հեռու էր: Ամէն շաբաթ կու գային, երկու օր կը մնային, միասին կը վերադառնային: Երկար չտեւեց այս գեղեցիկ կարգադրութիւնն ու մեր ուրախութիւնը: Հրաման եկած էր որ գործաւորական բանակը պէտք էր իրզրում փոխադրուէր: Նորէն մտմտութի մէջ ինկանք: Խորհեցանք պէտէլ տալ: Բժիշկը նեղուեցաւ: Զուգեց որ Ռափայէլը իրմէն բաժնուի:

— Միակ միւթարութիւնս Ռափայէլն է: Մենք եղբայր ենք և միասին ալ պիտի մնանք: Պէտէլ տալով չենք ազատիր: Փախուստ չկայ: Քանի որ փախուստ չկայ, ինչո՞ւ զատուինք: Ան իմ անձնական սպասաւորս է, ձի մ'ունինք, ճամբան փոխընփոխ կը հեծնենք ու տեղ կը հասնինք:

Հաշտուեցանք ստեղծուած նոր կացութեան հետ: Գացին: Ճամբան բժիշկին դիտողութիւն կ'ըլլայ թէ ինչո՞ւ փիս նեփեր մը իրաւունք կը ստանայ ձի հեծնելու: Բժիշկը կ'առաջարկան արտօնագիր ցոյց կու տայ ու ճամբան իրենց ծրագրած ձեւով կը շարունակեն: Իրզրումէն կը ստանանք իրենց հոն հասնելնուն լուրը:

Ե.

Գարունը իր ամբողջ շքեղութեամբ կրկին բացուեցաւ չընաշխարհիկ մեր բնագաւառին վրայ: Հազար բերան թռչնոց դայլալն ու ճռռողիւնը դաշնաւորուեցաւ Բալուի բնութեան ծոցին մէջ: Կանանչութիւնը կրկին փռուեցաւ Արածանիի ափերէն մինչեւ երկնամերձ լեռներու դադաթները: Ծաղիկները, գոյն գոյն ու բոռ բոռ, կրկին զարդարեցին բնութիւնը: Գետ ու գետակ կըրկին յորձանք տուին լեռներու կողերէն և անդնդախոր ձորերէն և իջան միանալու գեղեցիկն Արածանիին:

Բնութեան գեղեցիկ այս զարթնումին դէմ սակայն տխրութիւն կար ամէն ոքի սրտին խորը: Գարնան ձիւնհալին կը ըսպասէին, գրեթէ բոլորն ալ, լուր մը, խապըիկ մը առնելու գինւորներէն. գոնէ անոնցմէ մէկը կամ միւսը երեւնար Բալուի հողերուն վրայ: Մայրերուն աչքերը ճամբուն դամուած մնացին ու հարսերուն աչքերը թաց... Քաղաքին մէջ մթնոլորտը կը փոխւէր, բարեկամ թուրք դրացիներն անգամ գէշ աչքով կը նայէին, շուկայի հրապարակին վրայ խորհրդաւոր խմբաւորումներու, ակնարկներու, խլրդային աշխատանքի մը շարժումը օրէ օր աւելի աչքի կը զարնէին: Այս իրողութիւնները նկատի առնելով, խորհողներ եղան որ քաղաքին մէջ մնալը վտանգաւոր էր, ուստի, բոլոր անոնք որոնք ամառանոց ունէին խորհեցան հոն փոխադրուիլ մի գուցէ աւելի ապահով կրնային ապրիլ: Այս եզրակացութիւնը 1895ի ջարդերու փորձառութեան վրայ հիմնուած էր: Մենք ալ պատրաստուեցանք, սովորական ժամանակէն առաջ, ամառանոց երթալ:

Քեռայր-կեսրայրս խմիչքի դործով կը զբաղէր. մեծ քանակութեամբ խմիչք կը ղրկէր ամէն կողմ: Ծանօթ մարդ էր: Խմիչքներու վրայ քննիչ կարգուած պետական պաշտօնեան մեզի ծանօթ էր ու յաճախ մեր հիւրասիրութիւնը վայելած և մեր բարիքը տեսած: Այս պարագան մեզի վստահութիւն կը ներշնչէր, կը խորհէինք թէ եթէ մէմուրը և իր սպասաւորը, այդ ամառ, մեզ հետ անցնէին աւելի ապահով կ'ըլլայինք: Ամառանոցին մէջ մենք երկու տուն ունէինք: Այս տունները իրարու մօտ շինուած էին: Ծառ ու ծառաստանի մէջ թաղուած էին: Իւրաքանչիւրը հինգ վեց սենեակէ կը բաղկանար: Բնակութեան համար ամէն դիւրութիւն կ'ընծայէին, նոյնիսկ, ջուրի համար, դուրս երթալու պէտք

չունէինք: Այս տուններէն մէկուն մէջ էր որ պիտի բնակէր մէմուրն ու իր ղոլճին, պիտի ապրէին մեր հաշտոյն: Մեր հրաւէր առաջարկը ընդունեցին: Երկուքը միասին, իրենց ձիերով, եկան ու տեղաւորուեցան: Առտու կ'երթային և իրիկուան կը դառնային: Այն ժամանակ երբ իրենք տունը կը մնային, ինծի համար ա'լ կամաւոր բանտարկութիւն էր: Դուրս չէի ելլեր որ զիս չտեսնէին: Այս կացութենէն դո՛ւ էինք, եթէ այդպէս շարունակուէր: Քաղաքէն հասած լուրերը հակասութիւններով թէեւ լի էին, բայց մէկ բան որոշ էր որ ամէն լուր նորանոր տխուր դէպքի մը, պատահարի մը բօթը կը բերէր: Ամառանոցին մէջ ալ, կեանքը երթալով ալ կերպարանք կը ստանար, կեանքը երթալով կը վատթարանար: Գիշերները մղձաւանջի գիշերներ կը դառնային, չէթէներ ու փախստական զ'նոտորներ, կը մտնէին տուներէ ներս, հարս ու աղջիկ կ'առեւանգէին, կը կողոպտէին ու կ'անհետանային խաւարին մէջ: Գիշեր չէր անցներ որ հեռուէն կամ մօտէն վայնասուն մը, կանչ մը, աղաղակ մը մեր ականջներուն չհասներ:

— Մայրի՛կ... մայրի՛կ... պաղպանճի, դրացի, հասէ՛ք, հասէ՛ք...

Մեր անկողիններէն կ'ելլենք: Գոց պատուհաններու կը մօտենանք: Ականջ ու աչք կը կտրինք բան մը հասկնալու, ենթական հասկնալու: Մեր յուզումը կը խեղդէր մեզ, արցունքոտ աչքերով, վախ ու դողով արդիւնքի կը սպասէինք: Եղելութենէն ետք, հազիւ թէ, հեռուներէն, կը լսուէր պաղպանճիի մը ձայնը.

— Իշտէ կելտի՛մ, հա՛ կելտիմ...

Միամիտ էինք, շատ միամիտ պաղպանճիներուն, պարտէզի պահակներուն հանդէպ. — գայլը գառնուկին պահակ: Անոնք լաւ գիտէին թէ ո՛ւր պիտի յարձակէին, երբ պիտի յարձակէին, իրենք մատ ու բաժին ունէին գիշերային այս արշաւանքներէն: Գիտէինք, կը զգայինք որ այս ընթացքով, օր մըն ալ, կարգը մեզի պիտի գար: Արդարեւ, օր մը, մէմուրին, իր պաշտօնատեղիէն, կը հրահանգեն որ այդ գիշեր իր գործէն չհեռանայ: Մէմուրը կը կռահէ կատարուելիքը: Իր սպասաւորը, ձիով ու էշերով, տուն կը դրկէ, կը թելադրէ որ առանց տնտնալու, ունեցածնիս հաւաքէինք ու քաղաք իջնէինք: Անմիջապէս կը հաւաքուինք: Գլխաւորները կը բեռցնենք: Ես ձիով, միւսները ոտքով կամ ալ գլխաւորներու հեծած, ճամբայ կ'ելլենք:

Անտիպ նկար՝ Միս ձեռքբարձն
ԽԱՐԲԵՐԻՒՒ ՓՈՂՈՅՆԵՐԷՆ ՄԵԿՈՒՆ ՄԷՋ...

Ճամբու ընթացքին, կը զգամ որ սպասաւորին մասնաւոր հոգածութեան առարկան եմ: Քովէս շատ չհեռանար, յաճախ, ձիուն սանձէն բռնած անասունը կ'առաջնորդէ դժուար անցնելի կէտերէ: Որքան կարելի է կը ջանամ անտարբեր մնալ իրեն հանդէպ: Իր մէջ մեծ ճիւղ մը կը նշմարեմ ինծի հետ միշտ խօսելու.

— Հանրմ, կ'ըսէ սպասաւորը, եթէ այս կարգադրութիւնը չըլլար, այս գիշեր քու հալիւ եաման էր... իսկ եթէ մեր ճամբուն ընթացքին քեզի որեւէ մէկուն կողմէ հարցում ուղղուի, ըսէ որ դուն մէմուրին հետ նիքիան եղած ես...

Սպասաւորին արտայայտութիւնը թափանցիկ էր: Լաւ կը հասկնայի միտք բանին: Լոկը սակայն ոսկի էր: Ժամ առաջ քաղաք պէտք էր մտնէինք ու տուն հասնէինք առանց փորձանքի...

Չորս ամսուայ երեխաս, Յուրը, որ խանձարուրով կը տանէի, սպասաւորը մեծ հոգածութիւն ցոյց կու տար անոր հանդէպ ու կը քարոզէր.

— Հանրմ, աշխարհը փոխուեր է, հիմա ամէն մարդ իր գլխուն ճարին նայելու է: Դուն ալ քու պատիկիդ ու դուն քեզի նայելու ես: Վաղը այս սիրունիկ պատիկդ կ'առնեն, եթէ կ'ուզես ինծի տուր, ես զինք կը պահեմ:

— Ես ո՛ւր, պատիկս ալ հոն: Միայն մահը կրնայ մեզ իրարմէ բաժնել, ըսի կտրուկ:

Այս խօսակցութիւնը լաւ չ'ազդեց վրաս: Սպասաւորը շատ բան ըսել կ'ուզէր: Սրտնեղութիւնս գլխուցաւ պատճառեց: Ծանր մտմտութեամբ վերջապէս տուն հասանք:

Քաղաքը դժուար կացութեան մատնուած էր: Ամէն օր եւ ամէն կողմ ձերբակալութիւն, բանտարկութիւն, ծեծ ու մահ: Մեռածներն անգամ չէին յայտարարեր, գիշեր ատեն կը տանէին ու կ'անհետացնէին դիակները, միւս կողմէն կը հաւաստիացնէին թէ բոլորն ալ ներսն են և հանգիստ: Սակայն բացարձակապէս արգիլուած էր զանոնք տեսնել: Բանտարկեալներուն տէրերը տեսակ տեսակ անուշեղէններ ու կերակուրներ կը տանէին: Պաշտօնեաները կ'առնէին, իրենք կը վայելէին ու յաջորդ օր պարապ պնակները կը վերադարձնէին յայտնելով որ բոլորն ալ հանգիստ էին և բոլորն ալ կը բարեւէին: Աւելին: Պաշտօնեաները կը յայտնէին որ բանտարկեալները պիտի տեղափոխուէին, պէտք էին լաթ, կօշիկ ու դրամ: Այս անգամին ալ տոպրակ տոպրակ հագուստ, կօշիկ, գուլպայ. բոլորն ալ նոր նոր կը տարուէին բանտ: Շատեր, ըստ կարողութեան, հագուստներու ծալքերուն մէջ ոսկիներ կը

կարէին: Այս ամէնը պաշտօնեաները կ'առնեն, վար կը դնեն, խոստանալով որ իւրաքանչիւր ծրարը անպայման իր տիրոջ ձեռքը կ'անցնի: Կ'արգիլեն որեւէ տեսակցութիւն. կը խոստանան որ այդ առիթը իրենց պիտի տրուի յաջորդ օր առաւօտ կանուխ, կարաւանը ճամբայ ելլելէ առաջ: Յաջորդ օր կանուխ, երբ կը ներկայանան, իրենց կը յայտնուի որ բանտարկեալները, գիշերատեն, արդէն ճամբայ հանուած են... մինչդեռ անոնք շատո՛նց ճամբայ հանուած էին, սպաննուած էին ու իրենց անունով բանտ տարուած գոյքերն ալ բաժնուած պաշտօնեաներու միջև: Այս յաճախ կը կրկնուէր: Իրերու այս կացութեան մէջ կեսրայրս տա-կաւին ողջ կը մնար: Մէմուրը և ուրիշ պաշտօնեայ մը, մեծ կրծօն մը առնելով գինք կը տանին ու կառավարչատան շէնքին մէջ յարմար տեղ մը կը պահեն: — Հոս կեցիր, — կ'ըսեն, մինչև որ մենք գանք ու քեզ տանինք:

Կեսրայրս ահանջալուր կ'ըլլայ հեռագրի ընթերցումներու, հեռաձայնի պատասխաններու, խօսակցութիւններու և ահանատես կ'ըլլայ բոլոր շարժումներուն: Կէս գիշերին հասած հեռագիր մը բարձրաձայն կը կարդան. — Պէօյուքլերի քէսմէլի, կիւզէլլերի սէչմէլի, օպիրլերի սիւրմէլի...

Կեսրայրս սարսուռով կը լսէ հեռագրին բովանդակութիւնը: Իրեն համար յստակ կ'ըլլայ որ ա՛լ ազատում չկար, սեւ ճակատագրին ինք եւս բաժնեկից պիտի ըլլայ, ուստի, ամէն գնով, կ'որոշէ խոյս տալ իր թաքստոցէն: Առաւօտ կանուխ, առիթէ մը օգտուելով կը փախի ու տուն կը հասնի: Հազիւ տուն հասած, դուռ դրացի կիներ մեր աստիճաններէն բարձրացան: Յուսակտուր և յուսաբեկ այդ կիները եկած էին կեսրայրոյ մէկ խելք հարցնելու, իրենց սիրելիներուն մասին տեղեկութիւն առնելու, ընելիքնին որոշելու: Կեսրայրս, կարճ ու կտրուկ, յուսալքուած ձայնով մը կ'ըսէ.

— Տուներնիդ գացէք: Ազատում չկայ: Բանը բանէն անցեր է: Դուրսէն քաշուած հեռագիր հրահանգը ահանջովս լսեցի. հայուն քոքը անցընել կ'ուզեն...

Կիները, յուսակտուր ու գլխիկոր, իրենց սեւ եագմաները կը շտկեն ու կը հեռանան:

Դուրսը իրար անցում մը կար: Պոռալ, կանչել, եռուզեռ, անբնական երեւոյթ մը կար: Որքա՛ն կը փափաքէինք որ այդ ատեն սպասաւորը — դոլճին — ներս մտնէր: Ան գիտէր գալիքը: Մեզի հաւաստիացուցեր էր որ նման պարագաներու չվախնայինք,

ինք կը հասնէր: Սակայն ձեռնածալ սպասելով ժամանակ կորսընցնելը մեր գործին չէր վար: Լուր դրկեցինք որ վար: Մեր տան կից էր Ս. Սատուածածնայ եկեղեցին: Հոն ապաստանողներ կային: Աղաչեցինք որ մեզ ալ ներս առնէին: Վեց հոգի էինք: Այդ տուն վրայ հասաւ ղովճին: Իրական ազատարար մը թուեցաւ մեզի: Ձեռքը ոտքը պաղնելիք ազատարար մը.

— Եկայ որ մաս առ մաս ձեզի տանիմ:

Նախ ես ու պզտիկս պիտի երթայինք, վեց ամսուայ պըզտիկս որուն ծնունդը հայրը չտեսաւ: Ես հագայ շալվարս ու կայմաս: Դովճին չ'ընդունեց: Հրամայեց որ լաւ հագուէի, հանըմի պէս: Հնազանդեցայ: Կրկնակօշիկներս հագայ, մետաքսեայ չափս առի, քողը դէմքիս քաշեցի, դրացի ժամկոչին տղան կանչեցի, պզտիկս անոր տուի, քանի մը օրուայ պաշար առի ու տունէն դուրս ելայ հետեւելու Դովճին քայլերուն:

Ինծի բոլորովին անծանօթ տեղերէ կ'անցնէինք: Ականջս կ'իյնային պողպատէ: Շուկային մէջ զինուորներու եռուզեռ կար, հայհոյանք, կանչ, աղաղակ: Ամբողջ մարմնովս կը դողայի: Պարտադիր համարձակութիւն կու տայի քալուածքիս կասկած չհրաւիրելու վրաս: Դովճին նորէն իր շան քարոզը կը կարգայ.

— Ամէն մարդ, ասանկ տեսն, իր զլխուն ճարին նայելու է: Մարդ մարդու օգուտ չունի. — Ձայն չեմ հաներ, կը քալեմ, կը քալեմ սպանդանոց զացող դառնուկի մը պէս: Հաշտուած եմ ճակատադրիս, միայն կ'աղօթեմ որ այդ ճակատադրիս սեւ չըլլար: Վերջապէս կանգ առինք խանէտան զոյգ դռներու առջեւ: Երկու զինուոր, դրան երկու կողմը, գէն ի ձեռին կը սպասէին: Սարսափ տիրեց վրաս: Դողը սաստկացաւ: Օգուտ չունէր: Ստիպւած պիտի համակերպէի. ներս մտանք: Ներսը եօթը ութը հայեր գտայ, կիներ, մանչ և աղջիկներ, սրտիս տրոփը քիչ մը հանդարտեցաւ: Անոնք ալ ուրախացան որ թուրքը զիս ապահով տեղ մը առաջնորդած էր: Դովճին ինծի ըսաւ թէ քանի մը ժամ հոգ սպասելու էի մինչեւ իր վերադարձը: Այդ տեղի հսկիչներուն ալ ապսպրեց որ ինծի հոգ տանէին:

Հազիւ թէ ներկաներուն հետ ծանօթացեր էի ու խօսակցութեան սկսեր, երբ, դուրսէն, երկու տղաք եկան ու պատմեցին.

— Տուները կը թալլեն, կը սպաննեն, քիւրտերը աղջիկները կը փախցնեն: Փողոցները թուրքերով լեցուած են: Փողոցներն անցնիլը անհնարին է: Տան դռներն ու պատուհաններու ապակիները կը կոտորեն, կը փշրեն:

Այս որ լսեցին բոլորը մէկ ոտքի ելան մեկնելու: Ես ալ հացի ծրարս պարպեցի ծանրութենէ ազատելու մտօք, կրկնակօշօկներս հանեցի ու մէկ կողմ նետեցի, չարշափը մէկ կողմ գրի, հացին ծրարը գլխուս նետեցի, պզտիկս առի ու բռալիկ ոտքով իրենց հետեւեցայ: Ո՞ւր պիտի երթայինք. չէի գիտեր: Հսկիչներուն մեծը, որուն պատուիրած էր ինծի հոգ տանելու, պոռաց.

— Աղջիկ ո՞ւր կ'երթաս, կիներ ո՞ւր կը տանիք այս հարսը...

Կիները, իրենց ընկերակիցներով, բոլորը մէկ բերան, ինծի բարկացան: Զուգեցին որ իրենց ընկերանամ. թերեւս պատճառ ըլլայի իրենց մահուան:

— Ես իմ տունս կ'ուզէի երթալ, ըսի իրենց, դուք ուր որ կ'ուզէք հոն գացէք, — ճամբայ ելայ. բայց քաղաքը իր մանրամասնութիւնով տակաւին ինծի անձանօթ էր ու մեր տան ճամբան ո՞ր կողմը գտնուիլը յստակ չէի գիտեր:

Բռալիկ ոտքով խելագարի մը նման, քար ու ապակիի կըտորներ կոխկրտելով, քանի մը ծանօթ և անծանօթ փողոցներ անցնելէ ետք, ինքզինքս գտայ մեր տան առջեւ: Շնչասպառներս մտայ: Կ'ուզեմ լալ ու չեմ կրնար, յուզումս զիս կը խեղդէ: Քիչ ետք ինքզինքս կը գտնեմ: Տնեցիները կը զարմանան իմ վերադարձիս համար: Ըսի իրենց որ զիս տարած էին մէմուրին համար և թէ դուք պիտի չգայիք ինծի միանալու:

Ինչպէս ըսի վերը, մեր տունը Ս. Աստուածածնայ եկեղեցիին մօտ էր: Եկեղեցին գրաւեր էին ու ամպարի վերածեր էին: Ամպարը ունէր իր տէլիօ-մէմուրին որ տեսած էր թէ՛ իմ երթալս և թէ՛ վերադառնալս: Լուր ղրկեցինք իրեն որ պատրաստ ենք մարդ գլուխ երեք ոսկի տալու, միայն թէ մեզ պաշտպանէր ամպարի վերածուած եկեղեցիէն ներս: Ինք անձամբ մեզի եկաւ որպէս թէ ստուգելու մեր թիւը: Ես պահուրտեցայ:

— Ինչո՞ւ հարսերնիդ ինձմէ կը փախչի: Ես ձեզմէ դրամ չեմ ուզեր: Զեզ բոլորդ ալ կ'ազատեմ: Հարսերնիդ ինծի պիտի տաք, եթէ չտաք ես բռնի պիտի փախցնեմ: Քիւրտերը և օտար թուրքեր քաղաքը լեցուեր են, անոնք պիտի տանին:

Մենթ ընտրեցինք չարիքներուն փոքրադոյնը... այն միամիտ մտածումով և բարի յոյսով թէ մէկ երկու օրէն փոթորիկը կ'անցնէր ու կ'ազատէինք: Գացինք եկեղեցի: Ասեղ ձգելու տեղ չկար: Անկիւն մը տեղաւորուեցանք: Հագիւ տեղաւորուած էինք մէմուրը եկաւ և ըսաւ թէ հոս տղամարդիկը շատ են և կարելի

չէր նէմէնրէմ պահել, քանի որ ես ա՛լ իրեն կը սեպուէի...
Զիս բողոքականներուն ժողովարանը տարաւ: Այս ժողովարանն
ալ գրաւեր էին և ամպարի վերածեր: Մէմուրը խօճա մը բերաւ
ու նիքիան եղանք:

Հոն, հեռուէն հեռու, մեզի ծանօթ Յովհաննէս անուն մէկը
կար: Աղատած էր իբրեւ արհեստաւոր: Պատուհանէն, ամէն առա-
ւօտ, կը դիտէի որ դանակ, սուր կը սրէր, կ'իւղոտէր ու արեւը
կը շարէր: Օր մը հարցուցի թէ ուրիշ⁶ կը բերէր այսքան գոր-
ծիք ամէն օր: Ան պատմեց.

— Ամէն իրիկուն, մինչեւ կէս գիշեր, հազարներ կը բեր-
ւին Մուրատի եզերքը և ասոնցմով կը մաքրուին... — սոսկում
մը անցաւ երակներուս մէջէն: Արդարեւ, քանի մը անգամ նըշ-
մարեր էի արիւնոտ սաւթընները որ Յովհաննէսը կը լուար... Տա-
կաւին չեմ կրցած հասկնալ թէ այդ ողբալի Յովհաննէսը ի՞նչ
սրտով կը լուար հայ ժողովուրդին արեան պատճառ այդ բռնի
գործիքները: Շատ բնական կերպով կը պատմէր թէ Մուրատը
դիակներով լեցուած էր, թէ Արածանիի գուլալ ջուրը կարմրեր էր
ու խեղազար կիներ, մայրեր, գետը կը վազէն իրենց սիրելիներ-
ուն դիակները փնտռելու: Իրենք ալ կը նետուին Արածանիին
գիրկը կամ դահիճները հասածը կը հարուածեն և կը նետեն ջուրը:
Մարմինս փուշ փուշ, ներս կը քաշուէի իմ սեւ ճակատագիրս
լալու... Ատկէ ետք Յովհաննէսը ատեցի, թուրքէ մ'աւելի ատեցի
այդ ողորմելի արարածը որ իր անարժէք մորթը փրկելու համար
դահիճներուն դանակները կը սրէր, կը լուար...

Ինծի յատկացուած յարկաբաժինը ժողովարանին վերի յարկն
էր, պատուելիին բնակարանը: Բարձրագիր էր ու պատուհաննե-
րէն կարելի էր բաւական տեղ տեսնել: Վանդակի մը մէջ բան-
տուած թռչունի մը նման էի: Պատուհանէ պատուհան կ'ոստոստէի:
Դուրսը, ամէն կողմ կը դիտէի, կը դիտէի փլատակ սրտով ու թաց
աչքերով: Զորս կողմ մահ ու սարսափ, կանչ և աղաղակ, փողոցի
քոսոտ շուններն անգամ կատղեր էին: Անգամ մը աչքիս զարկաւ
որ հեռուէն կապոյտ լաշակով գիւղացի կիներ, խարաղանի հար-
ւածներով հրապարակ կը բերէին: Տաք արեւուն տակ բաւական
պահելէ ետք, անօթի ու ծարաւ, վերէն արձակուած հրամանի մը
վրայ բոլորն ալ խարաղաններով քշեցին քաղաքէն դուրս: Յետոյ
իմացայ որ այդ կիները տարեր էին ցորեն քաղել տալու: Գորենը
արտերուն մէջ կը խանձէր վառ արեւուն տակ, իսկ բանակը հաց
կ'ուզէր: Երկու շաբաթ այդ կիները արտերուն մէջ աշխատեցնելէ

ետք, քաղաք բերին ու խառնեցին աքսորի կարաւաններուն:

Ըսի թէ ժողովարանը ամբողջութեամբ վերածուած էր սլաւոնաւորման ամպարի: Նոյնիսկ իմ ննջասենեակիս մէջ կային ցորենի, ձաւարի, ալիւրի պարկեր: Տուները պարպուեր էին եւ ամպարները լեցուեր: Մուկերն ու տեսակ տեսակ անասնիկներ առատ պաշար գտեր էին: Գիշերները, անոնց ձայնէն ու վախէս չէի կրնար քնանալ: Համարձակութիւն կը ստանային նոյնիսկ, քովս գալու և անհանգիստ ընելու: Մտահոգութիւններէս մէկը փոքրիկիս քունը ապահովելն էր: Ալիւրի պարկեր կային որոնց մէջ մուկերը ցնկնած էին, ալիւրը տեսնողը կը կարծէր թէ մէջը սեւ գնդիկ խառնած էին, այնքան շատ էին մուկերու կլիկները: Առանց մաքրուելու այդպէս ալ կը դրկուէին փուռ՝ զինուորներուն հաց պատրաստելու համար:

Ժողովարանի վարի մասին մէջ ուրիշ հայ կիներ ալ կային, երբեմն իրարու հետ կը խօսէինք և իրարու ալ կ'օգնէինք: Օրին մէկը, անակնկալ կերպով, մեզի յայտնութիւն մ'եղաւ երբ նշմարեցինք որ ժողովարանին յատակը հորի նմանող տեղ մը կար և անոր մէջ ալ Հաւաւցի 13—14 երիտասարդներ պահուեր էին: Երբ երեւան ելան, իրենց մեռելային կերպարանքը մեզ բոլորս ալ սարսափի մատնեց: Վայրկեան մը այն տպաւորութիւնը ունեցանք որ գերեզմանէն դուրս կու գային կամ մեր աչքին որպէս ուրուական կ'երեւնային, սակայն իրենց ձայնը փարատեց ամէն սարսափ: Մեզի կը մնար օգնել անոնց որ իրենց ուժը ստանային, մարդու կերպարանքի մտնէին:

Հաւաւը Բալուի ամենամօտ և ամենահայեցի ու քաջամարտիկ գիւղն էր: Հաւաւցիք լաւապէս զինուած էին: Անոնք կրնային որեւէ յարձակման դէմ դնել, սակայն, թշնամին աւելի խորամանկ գտնուելով այդ առիթը զլացած էր իրենց: Դաւադրաբար ձերբակալած էր բոլոր երիտասարդները ու մնացածին հաշիւը դիւրութեամբ մաքրած: Ահա այս երիտասարդները որոնք օրերով լոյսէ, օդէ ու սնունդէ զրկուածներ էին, դարձեր էին կըմախքներ: Խօսելու կարողութիւն անգամ չունէին: Շրջապատեցինք զիրենք. գուրգուրացինք ու բոլորս ալ մեր կարելին ըրինք:

Օր մը, առաւօտուն, ընդոստ արթնցայ: Դուրսը աղմուկ կար, իրար անցում, գիրկընդխառնում: Դժուար էր հասկնալ եղելութիւնը: Սպասեցի: Ամբոխին առաջնորդը բարձրաձայն գոռաց.

— Պատերազմը վերջ գտեր է, խաղաղութիւն ձեզ բոլորիդ... — ամբոխը միաբերան պոռաց:

— Եաշասըն տէօլլէթիմիզ:

Մէջտեղերը մնացած հայերը զիրար կը համբուրէին, զիրար կը միւժտէին: Պատուհանին առջեւ նստած, աղջիկս գիրկս, կ'երգեմ ազատութեանս մասին, կ'երգեմ ամուսնուս մասին: Հազար տեսակ մտածումներ ու խորհուրդներ ուղեղիս մէջ զիրար կը հրմշտէին: Երկար չտեւեց խանդավառութիւնը: Միամտօրէն մէջտեղ ելած հայերը հաւաքել սկսան: Պարզ խաղ մըն էր կատարւածը, տրամաթիկ խաղ մը որ հայերը իրենց թաքստոցներէն դուրս գային: Փնտռողները աւելի կը խորացնէին: Մարդ մը իր ընտանիքով պահուած էր: Մասնաւոր մունետիկով զինք կը փնտռէ որ գայ և յանձնուի հակառակ պարագային ընտանիքի բոլոր անդամներն ու զինք պահողները բոլորն ալ պիտի ջնջուէին: Մարդը դուրս կու գայ թաքստոցէն, կը յանձնուի փրկելու մըտօք իր կիսն ու երեք զաւակները: Բանտէն երկտող մը գրած էր կնոջ.

— Իւղաբեր, ինծի ազատում չկայ: Պզտիկներուն կեանքը փրկելու համար թուրք մը գտիր և ամուսնացիր...

Թուրք ջրկիր մը կար: Մենք ջրկիրները սախայ կը կոչէինք. ասոնց գործն էր առաւօտէն մինչեւ իրիկուն հայոց տուները ջուր կրել, անոնց աւելցուքով ու բարիքով ապրիլ: Այս ջրկիրը երեք հայ աղջկայ հետ ամուսնացեր էր Նիքիահոյ, իսկ երկու հատ ալ կը պահէր: Երբ տեղահանելու կու գան, բոլորն ալ կը յայտնեն ըսելով.

— Մենք Սախային կիներն ենք... — բոլորն ալ կը զարմանան ու իրարու կ'ըսեն.

— Եթէ Սախան հինգ հատի հետ կը կարգուի մեր մեղքը ի՞նչ է, — իրարու կրկնելով այդ խօսքը կը խնդան:

Շա'տ ընտանիքներ իրենց աղջիկները թուրքերուն կու տային իրենց մորթը ազատելու համար: Թուրքը եթէ գիտնար որ աղջիկը աղքատ էր, չէր առնէր: Հարուստը կը փնտռէին: Ամուսնանալէն ետք, աղջկան ունեցածին տիրանալէն յետոյ, կը սպաննէին ընտանիքի անդամները, վերջն ալ աղջիկը:

Այդ օրերուն յամառ շշուկ մը բերնէ բերան շրջան կ'ընէր: Իբր թէ իրզրումի կողմէն հայ կամաւորները բանակ կազմած կու գային: Թուրքերը սարսափի մէջ էին: Հարուստներ, նոյնիսկ, իրենց ընտանիքները ճամբայ հանէր էին դէպի Խարբերդ կամ ալուր: Զիս առնող մարդը նոյն մտահոգութիւնը ունէր: Ամէն դնով կ'ուզէր զիս Բալուէն հեռացնել որ չըլլայ թէ ձեռքէն ելլէի: Սակայն

ճամբաները ապահով չըլլալուն ինք առանձին չէր ուզեր զիս փախցնել: Հարկ էր սպասել որ մեկնողները կարաւան մը կազմէին: Օրին մէկը բաւական աչքառու կարաւանով մը ճամբայ ելանք: Ինծի համար շատ դժուար եղաւ Բալուէն բաժնուիլ: Ձէի գիտեր թէ ինչ եղան հարազատներս, ո՛ւր մնացին: Վերջին անգամ ուզեցի տուն այցելել թերեւս հարց ու փորձով հետք մը գտնէի. անհնարին եղաւ: Բացարձակապէս արգիլեց տուն երթալ կամ հայու հետ խօսիլ: Գիշեր ատեն բաժնուեցանք Բալուէն: Ձիու մը քամակին, պզտիկս գիրկս, հազար մտածումներու մէջ թաղւած, կ'անցնէի այն ճամբաներէն ուրկէ քանի մը տարի առաջ, երջանիկ բոյն մը կազմելու գեղեցիկ երեւակայութիւնով ու վառ սիրով, հարսի քողով ու նուագներով անցեր էի խարբերէն Բալու: Իսկ հիմա...

Մարդը շատ հոգածու էր, մանաւանդ պզտիկիս հանդէպ մասնաւոր գուրգուրանք ցոյց կու տար, ասիկա կեղծիքի կը վերագրէի, ինչ որ սիրտս աւելի կը խոցէր:

Ճամբաները շատ վտանգաւոր էին: Իրենց սարսափը մասնաւորաբար հայ փախստականներէն էր որոնք խումբ խումբ կը շրջէին և անցնող ու դարձող կարաւաններուն ճամբան կը կըտրէին, կը կողոպտէին ու կը սպաննէին: Հեռուէն կամ մօտէն լոյսի նշոյլ մը կամ օտար ձայն մը պատճառ կը դառնար որ թուրքերը իրենց կողոպտած գանձերը պահէին, դիրք բռնէին, ստուգէին ամէն շարժում և ապա շարունակէին ճամբան:

Օ՛ր ցերեկով ճամբանիս կը շարունակենք: Բլուրէ մը կ'իջնենք: Վարը ջուր կար: Հոն պիտի իջեանինք քիչ մը հանդըստանալու համար: Տակաւին բլուրէն չիջած, ճամբու եզերքին, ցնցոտիներու մէջ փաթթուած, գզգզուած մազերով, հալած դէմքերով երկու աղջիկներ հազիւ թէ կը շարժէին: Հացի իմ պաշարէս մաս մը ծրարեցի և իրենց նետեցի: Բսուելով հասան ծրարին ու սկսան ուտել: Ձիս տանողը որ ձիուս քովէն շատ չէր բաժնուեր տեսաւ. իմ արարքս տեսան նաեւ ուրիշներ. զիս տանող թուրքը ըսաւ.

— Հեղ մ'ալ այդպէս բան չ'ընես, կարաւանին մարդիկը չեն գիտեր թէ դուն հայ ես, աղէկ չէ, վերջը հետերնին խնդր կ'ունենամ,— այս խօսքերուն պատասխանեցի.

— Խղճի պարտականութիւն կատարողը և աղքատին օգնողը միայն հայը չըլլար, թուրքն ալ կրնար ընել:

Սրտածախի տեսարան կը պարզուէր ճամբուն երկայնքին:

Անտիպ Նիկար՝ Միս ձեռքարկուն

Եփրատի եւ Արածանիի վրայ աւխտատու Կէճժ (ծփան)։

Ամէն քայլափոխի թշուառներ, դիակներ, կողոպտուած ու ջարդուած կարաւաններու հետքեր: Օդը ամբողջ ճենճոտեր էր: Յաճախ քիթ բերան կը գոցէինք ու ձիերուն աքացի կու տայինք որ աճապարէին և մենք անցնէինք: Հասանք Մեզիրէ: Կարաւանը կանգ չ'առաւ: Հեռացանք խարբերդէն ու մտանք Կիւմիւշ Մատէնի հողերը: Ամայի քաղաք մըն էր կարծէք: Փլատակ, աւերակ և այդ աւերակներուն մէջ տեղ տեղ մարդկային մարմիններ կ'երեւային: Անցանք շուկայի կեդրոնէն: Փռու մը կար ու փռուին առջեւ ժողովուրդ կար: Մենք ալ հաց առինք և աճապարեցինք իջնելու Եփրատի եզերքը մութը չկոխած անցնելու Եփրատը: Իջանք, խիստ քննութենէ ետք, մեզ բոլորս ալ, մեր անասուններով, իջեցուցին սենեակի մեծութեամբ կէմիի մը մէջ: Անցանք միւս կողմը: Գետեզերքը ամբողջ գաղթականի երեւոյթը ունէր: Հագուստներու կտորներ, ամաններու մնացորդներ, տեղ տեղ մոխրակոյտեր, յայտնի էր որ կարաւաններ եկեր էին, օր մը երկու մնացեր, ապա բոլորն ալ Եփրատի անյագ ջրերուն կուլ գացեր: Սիրտս կտոր կտոր կ'ըլլար, աղջկանս սէրը կը մղէր որ դիմանայի, համբերէի ու ճակատագրիս հետեւէի, ապա թէ ոչ աւելի նախընտրելի պիտի ըլլար հազար հազար նահատակներուն բաժնեկից ըլլալ քան թէ ապրիլ թուրքի մը հետ, ոճրագործի մը հետ:

Ատկէ մինչեւ Արաբկիր տակաւին բաւական ճամբայ կար կտրելիք: Կարաւանը կանգ առաւ հանգստանալու: Յաջորդ առաւօտ կանուխ ճամբայ ելանք: Ճամբու ամբողջ երկարութիւնը նոյն ողբալի պատկերները, դիակներ, արեան հետքեր, սլարխանաներ, որոնք կու գային դէպի Եփրատ իրենց վերջին հանգիստը գտնելու: Կ'ուզէի լալ, լալ ու ջիղերս հանդարտեցնել, անհնարին էր: Կոկորդիս մէջ արցունքս կը խեղդուէր: Վերջապէս հռուէն երեւեցաւ Արաբկիրը կանանչութեանց մէջ:

Հասանք Արաբկիր:

2.

Արաբկիր, Ուլու Փուղար, գուտ թրքաբնակ թաղը իջանք։
Երբ տեղաւորուեցայ տեսայ որ մարդը երկու կին ունէր արդէն։
Կիները երբ զիս իրենց շարքին մէջ գտան զայրացան։ Մարդը
անոնց զայրոյթը իջեցուց սպառնալով նիքիայըս ընել, ինծի
հետ անհաշտ ապրողին։ Ես ալ, իմ կարգիս, հաւաստիացուցի թէ
ես երկաւ մնալու չէի, երբ ճամբաները բացուէին Ամերիկա պի-
տի երթալի ուր երկու եղբայրներ ունէի։ Մարդը երկար չմնաց,
մեկնեցաւ իր պաշտօնատեղին՝ Բալու։ Իր քրոջ տղան որ անունս
Միներայի փոխած էր յաճախ քովս կու գար ու կ'ըսէր.

— Միներա, տիւնեատա 10 վէ 50 կալմ'իւմաք, — այսինքն
աշխարհէն քիւրտերն ու հայերը պիտի վերնան։ Իրենց հեգնա-
կան լեզուով լօերը քիւրտերն էին իսկ 50երը հայերը։

Մարդը Բալուի եկեղեցին կողոպտողներէն մէկը եղած է ե-
ղեր։ Հետը բերած էր Ս. Հաղորդութեան սկիհը վրան Աստուա-
ծածնայ նկարը և արձանադրութիւնով, բերած էր նաեւ կոնք
եւն.։ Ասոնք տան մէջ կը գործածուէին։ Իրենց ըսի թէ ատոնք
օրհնուած ու սուրբ անօթներ էին և թէ մեղք էր զանոնք ազտոտ
բաներու գործածել։ Մտիկ չ'ըրին։ Անցան քանի մը ամիսներ։
Թուրքին թիւ մէկ կ'ինը, առաջինը, մեր ղուման, հիւանդացաւ։
Երբ կը գառանցէր կ'ըսէր.

— Այդ ամաններուն մէջ կրակ կայ, զիս կ'այրէ, տարէք
Միներային տուէք։ Միներան ատոնց մէջ կրակ դրած է ու բե-
րանս կը լեցնէ, տարէք, տարէք բերանս կը ծռի, — իրապէս ալ
բերանը ծռեցաւ։ Նայողին սարսափ կ'ազդէր։ Սրբազան անօթ-
ները ալ չգործածուեցան ու երբ թուրքին տունէն փախայ ու
Խարբերդ հասայ, այդ անօթները Մեզրէի Ս. Աստուածածնայ ե-
կեղեցւոյ տուի։ Այդպիսի բան մ'ալ Խարբերդի մէջ պատահած
էր։ Ս. Յակոբայ եկեղեցւոյ մօտերը, բարձր ու գեղեցիկ շէնքի
մը մէջ, թուրք հազարապետ մը կը բնակի եղեր։ Ամէն առաւօտ
երբ աչքերը կը բանայ, առաջին առիթով աչքին կը զարնէ եկե-
ղեցւոյ գմբէթը, ծայրը խաչով։ Մարդը կը ջղայնօտի։ Եկեղե-
ցին բանակին որպէս ամպար պէտք է եղեր, ուստի եկեղեցին կը
գրաւէ և առաւօտ մըն ալ երկար ձողով մը խաչը վար կ'առնէ։
Այս դէպքը պատմողները կը հաստատէին որ յաջորդ առաւօտ
իսկ շունչը կը փչէ. կը սատկի։

Դառնանք Արաբկիր։

Թուրքին տան մէջ, թրքուհիներու հեգնական նախաձեռնութիւն տակ, ես դարձնուած թռչուն մըն էի: Զուսպ կեանք մը կ'ապրէի, միակ մխիթարութիւնս աղջիկս էր: Ամէն գնով կը ջանայի որ վէճի չմտնել, որեւէ մէկուն հետ խնդիր չունենալ, միշտ տեղի կու տայի: Թաղին մէջ որեւէ հայ չկար: Երբեմն հայ մուրացկաններ մեր դուռը կը դաշնէին. առիթը եթէ պատեհ գտնէի կարելի չափով օգտակար կ'ըլլայի: Մեր թաղը Արաբկիրի կեդրոնէն անցնող գետին աջ ափին էր, պարտէզներու թաղ մը, ջրբառատ ու կանանչութիւններով յորդող: Հանդիպակաց կողմը նոյնպէս ծառազարդ էր, գեղեցիկ պարտէզներ իրարու քով շարուած էին լերան կողքին: Պարտէզներէն վեր կը բարձրանար լեռնաշղթայ մը: Թաղին անունը Սրա կեպուռ կու տային և կը պատմէին թէ սէֆեր պէրլիկէն առաջ, գրեթէ ամբողջութեամբ հայերէ բնակուած է եղեր, իսկ հիմա տուները ամայացեր ու պարտէզները անխնամ մնացեր էին: Բաղաքը ինծի, իր ամբողջութեանը մէջ, գրեթէ անծանօթ մնաց: Արտօնուած չէի առանձին դուրս ելլել, իսկ կիներն ալ չէին երթար քաղաքին կեդրոնական մասերը, որովհետեւ մեզմէ հեռու էին: Մէկ քանի անգամ բաղնիք տարին: Ճամբան, երբ աւերակ թաղերու մէջերէն կ'անցնէինք չէի համարձակեր հարցում ընելու, իրենք երբեմն բացատրութիւններ կու տային: Անգամ մը հայոց եկեղեցին ալ ցուցուցին երբ անոր ներքեւէն կ'անցնէինք Վարի Շուկայի բաղնիքը երթալու համար: Երբ եկեղեցին տեսայ մարմինս փուշ փուշ եղաւ: Ուղեցի ծունկի դալ ու աղօթել, սակայն անխոհեմութիւն պիտի ըլլար և թերեւս կեանքս արժէր. չարշափիս տակէն խաչ մը հանեցի ու «Հայր Մեր»ը մտքովս ըսելով հետեւեցայ իրենց:

Դրացի թուրք ընտանիք մը ունէինք որ իւզպաշէնք կը կոչուէին: Մարդը երկու կին ունէր: Այս կիներէն մէկը գրեւ կարգալ գիտէր, երբ տեսաւ որ ես թէ ընթերցումով և թէ գրով աւելի լաւ էի, մեծ համակրանք ցոյց տուաւ ինծի հանդէպ: Դրացի թրքուհիները բոլորն ալ անգրագէտ էին: Ափի բերան կը մնային երբ մենք կը կարդայինք ու կը գրէինք: Անոնք համոզուած էին որ շէյթանի լեզուն, գրի լեզուն, միայն այր մարդոց յատուկ էր: Կարգալ գրել գիտցող թրքուհիէն խնդրեցի որ ինծի դաս տար:

— Դուն ինձմէ աւելի լաւ գիտես ու կը կարդաս, — ըսաւ:

— Ես կ'ուզեմ որ ինծի աղօթք սորվեցնես:

Շատ ուրախացաւ: Այս առաջադիւծ թաղին մէջ ընդհանուր գոհունակութիւն յառաջացուց: Հաւատացին որ ես իրապէս հագ

տինը ընդունեիր էի: Ապտէսթին ու նամագին ես միշտ հայուն Աստուծուն կ'աղօթէի որ խաղաղութիւն տար, ազատէր մեզ բոլորս ալ այս անօրէններուն ձեռքէն:

Այդ ատեններուն դարձեալ յամառ շշուկներ շրջան կ'ընէին բերնէ բերան թէ հայեր ոռոտական բանակին հետ կռուային: Ասոնց մէկ թեւը իբրեւ թէ հասեր էր Ճապաղջուր իսկ միւսը, որ աւելի սարսափ կ'ազդէր, հասեր էր Ակն, նոյնիսկ թնդանօթի ձայներ լսողներ եղեր էին... Ամէն իրիկուն, իրարու քով կուգային և խօսակցութեան գլխաւոր նիւթը հայկական բանակներու յառաջացումը կ'ըլլար: Անտեղի ալ չէր. կառավարութիւնը լեռներու քիւրտերը քաղաք իջեցուցեր էր իսկ հարուստներն ալ կը պատրաստուէին փախելու: Այս ամէնուն ի տես հոգեպէս կը հըրճուէի, կ'ուրախանայի որ մեր ջարդարարները իրենք ալ նոյն թշուառութիւնն ու զուլումը պիտի տեսնէին. մեր թափած արեան վրէժը պիտի լուծուէր: Այս լուրերը որքան սաստկանային ես այնքան արժէք կը ստանայի: Բոլորն ալ ինծի երնէկ կու տային: Ես իմ զգացումներս զսպելու համար զօրաւոր ճիւղ կը թափէի: Անգամ մը, շուկայէն խոշոր թերթ մը թուղթ բերին և առաջարկեցին որ հայերէն ու ֆրանսերէն, խոշոր տառերով գրէի թէ այս տունը հայու տուն է ու իրենք ալ դռներուն ճակատը փակցնելով ազատէին: Արդէն իրենց թանկարժէք առարկաները թաղել սկսեր էին, տուները կը պարպէին, գրեթէ պատրաստ վիճակի մէջ էին հակառակ պարագային փախելու:

Օրերը ամիսներու վերածուեցաւ և ակնկալուածը չ'եղաւ: Ես սակայն պէտք էր ամէն գնով հեռանայի ու Խարբերդ հասնէի: Ինչպէս ըսի տան մարդը տունը չէր, իր պաշտօնին էր, Բալու: Ես իմ փախուստիս միակ միջոցը կը նկատէի Իւզպաշէնց ընտանիքը, ատոր համար ալ յաճախ կ'այցելէի իրենցը: Մեր փոխ յարաբերութիւնները այնքան յառաջ գացին որ արդէն մտերմութեան սահմանները հասեր էին: Ինձմէ որեւէ գաղտնիք չէին պահեր: Ընտանեկան ներքին կեանքը, իր բոլոր ծալքերով, երկու կիներն ալ, որոնց ամուսինը հարիւրապետ էր ու բացակայ, ինծի կը պատմէին: Այս կիներուն հետ իմ մտերմութիւնս անկասկած որ նախանձի ոգիով կը դիտուէր իմ ղումաներու կողմէն, սակայն չէին համարձակեր բան մ'ըսելու որովհետեւ Իւզպաշէնք շատ ծանօթ և ազդեցիկ ընտանիք էին: Վերջապէս իմ յոյսերս որ դրեր էի այս ազդեցիկ ընտանիքին վրայ ի դերեւ չելան, ու

բարի օր մըն ալ, իրենց հետ բաղնիք տանելու պատրուակով, զիս ու աղջիկս ճամբայ հանեցին: Բաղնոց կէս ճամբան, իրենց հաւատարիմ երկու ծառաներուն միջոցաւ որպէս անոնցմէ մէկուն կինը, իմ փախուստս ապահովեցին: Ես երկու օրէն ապահով հասայ Խարբերդ:

Է.

Խարբերդ հասնելուս առաջին գործս եղաւ տուն հասնիլ: Սրտատրոփ կը քալէի, վագելու չափ արագ կը քալէի, այն խոր հաւատքը ունէի թէ տուն ու տնեցիներ, դուռ ու դրացիներ պիտի տեսնէի, պիտի փաթթուէի բոլորին վզերուն, կարօտս առնէի: Որքան մեր տան կը մօտենայի, սրտիս տրոփը այնքան կ'աւելնար, ծունկերս կը դաւաճանէին: Ծանօթ թաղերէն ու փողոցներէ կ'անցնէի: Ամայի տուներ իրենց կմախքը կը ցուցադրէին, ու մանց առջեւ մարդիկ կ'երեւէին, նոր դէմքեր, այլազան տարագներով: Գաղթականներ էին:

Հապայ տուն: Կանգ առի տան առջեւ: Դուռը զարկի: Դուռը բացուեցաւ: Օտարոտի դէմք մը զիս տեսնելուն պէս մուրացկան կարծեց ու դուռը շառաչմամբ երեսիս գոցեց: Ի զուր փորձեցի որ բացուէր: Օտարներ գրաւեր էին: Հօրը դուռը իր հարազատ զաւակին առջեւ կը դոցուէր... Գլխահակ, պզտիկս գիրկս, հագուստիս ծրարը քովս, նստայ դրան առջեւ: Վայրկեան մը աչքիս առջեւէն անցան մօտիկ անցեալս որ ա'լ գեղեցիկ յուշ մ'եղած էր կարծէք, քաղցրիկ կեանք մը երջանկութեան, անվերադառնալի, անկրկնուելի: Փորձեցի փղծկիլ: Կարելի չեղաւ: Յուզումս զիս կը խեղդէր: Աչքերուս արցունք չկար:

Ծանօթներ ջանացի փնտռել: Մարդ չկար: Թաղը ամբողջ գերեզման մը թուեցաւ ինծի: Զուգեցի մնալ քաղաք: Որոշեցի Մեզրէ իջնել: Յուսահատ ու կորաքամակ ճամբայ ելայ: Առանց ետեւ նայելու յառաջացայ շուկային կեդրոնը, ուրկէ թերեւս կառք մը գտնէի: Իջայ Մեզրէ: Քանի մը փողոց անցնելէ ետք, ծանօթի մը դուռը զարկի: Դուռը բացուեցաւ: Հանի մը դէմս ելաւ: Անծանօթ էր: Հայերէն խօսեցայ ու խնդրեցի որ ներս առնէր: Հանիին գութը շարժեցաւ ու ներս հրամցուց: Էրզրումցի գաղթական ընտանիքի մը մէջ ինքզինքս գտայ ու հագար փառք

տուրի Տիրոջ որ քայլերս այս ապահով ու բարի յարկին տակ առաջնորդած էր: Շատ չանցած ազգականներ գտայ, վերի Մեղրէն, հօրեղբօրս տղան ու աղջիկը, միասին կ'ապրէին, իրենց քով փոխադրուեցայ: Այդ ատեն թուրք մարդը, երբ լսեր էր փախուստս դէպի Խարբերդ, փնտռեր ու գտեր էր տեղս: Ատեն մը զիս հետապնդեց: Ի գուր անցան իր ջանքերը: Բռնութեան օրերը անցեր էին: Տեսաւ որ բռնութեամբ կարելի չէր զիս տանիլ, անցաւ իր գործին գնաց:

Այդ օրերուն, ինծի համար, ամենէն կարեւորը մերիններէն լուր առնելն էր: Ո՞ղջ էին թէ մեռած. հայր, մայր, քոյրեր, ազգականներ ի՞նչ եղան, ո՞ւր մնացին: Ահա այս հարցումները օրուան ամէն մէկ վայրկեանին մեր մտքերը կը չարչրկէին: Օր մը, դէմս ելաւ, թուրքի մը հետ, Ռափայելին հօրեղբօր աղջիկը Արաքսին՝ ցնցոտիներու մէջ: Գիրկընդխառնում ու լացի մէկ եղաւ: Իրարմէ չէինք կրնար բաժնուիլ: Ատեն մը վերջ հանդարտեցանք. զիրենք տուն տարի:

Արաքսին հայրը, Գրիգոր ամուսն, Ամերիկայէն եկած, ինչպէս ծանօթ է ընթերցողին, խոհարար էր Բալուի բժիշկին քով: Բժիշկը երբ Բալուի Զովեա ըստած տեղը կը փոխադրուի, ուր կ'ապրէին Բալուի հարուստ թուրք ընտանիքներ, Գրիգոր ամուսն իր ընտանիքով, կին, երկու աղջիկ՝ Արաքսի և Արմենուհի և ութը տարեկան տղան Պարգեւը, հոն կը փոխադրէ: Օր մը բժիշկը ժամանակի մը համար կը մեկնի: Այս առիթը կ'ուզէ օգտագործել, Գրիգոր ամուսին լաւապէս ծանօթ գիւղատէր մը տիրանալու մտօք իր հարստութեան: Գիւղատէրը կը լարէ թակարդը: Գրիգոր ամուսին քով կու գայ և կ'ըսէ որ բժիշկը զիրենք կ'ուզէր, ինք եկեր էր տանելու, բայց, կ'աւելցնէր որ տեղափոխութեան այս գործը մաս առ մաս պիտի կատարուի աչքի չզարնուելու համար: Նախ զաւակներդ կը տանիմ, ապա կինդ ու քեզ: Գրիգոր ամուսն կը հաւատայ: Գիւղատէրն ու Գրիգոր ամուսին երեք զաւակները ճամբայ կ'ելլեն: Գիւղատէրը Արմենուհին կը թաքցնէ, Արաքսին ու Պարգեւը կ'առաջնորդէ անծանօթ և անանցանելի վայրերէ: Արաքսին, 12 տարեկան աղջնակ մը, կը կռահէ որ սխալ ճամբաներէ կ'երթան: Կու լայ, կը պոռայ, կը ճչայ: Գիւղատէրը ջղայնացած, թուրի երկու հարուածով Պարգեւը կը սպաննէ: Արաքսին տեսնելով որ կարգը իրեն պիտի գայ, ինքզինք ձորն ու վար կը նետէ: Գիւղատէրը գործը վերջացած նկատելով կը դառնայ իր տեղը: Այս դէպքը կը պատահի աշնան: Պաղ ու սուր քամին, գի-

շեր ատեն, լեռներու ու ծառերու կատարներէն իջնելով կը հասնի Արաքսիին յոգնաբեկ ու խոշտանդուած մարմինին: Իր յուզումներէն, իր կորուստներէն, ֆիզիքական ցաւը կը մոռնայ ու արցունքներու մէջ կը գտնէ մխիթարութիւն: Ծառերու սօսափիւնը և հեռուներէն լսուող անտառաբնակ գաղաններու ձայները կը սարսափեցնեն զինք, ինք սակայն, խոռոջի մը մէջ կծկուած կը ջանայ, գտնէ կարճ ժամանակով մ'իսկ, քուն մտնել ու մոռնալ ամէն բան: Կէս քուն, կէս արթուն կը լուսցնէ: Առաւօտեան արեւուն գաղջ ճառագայթները կը հասնին իրեն, կը տաքցնեն զինք: Ջախջախուած մարմնով ոտքի կ'ելլէ ու ելք մը կը փնտռէ: Երկար կը չափէ, կը կշռէ ու կ'որոշէ քրոջ Արմենուհիին քով վերադառնալ: Վախ ու դողով, հազար դժուարութեամբ կը հասնի քրոջ թաքստոց տունը: Մարդ մարդասանկ չտեսնուիր, դուռը բաց կը գտնէ: Ախոռ կը մտնէ ուր կապուած կ'ըլլան ձի, էշ, կով: Ախոռին տաքուկ մէկ անկիւնը կ'երթայ ու կը տեղաւորուի: Երբ տան ծառաները ախոռ կ'իջնեն անասունները խնամելու, անկիւն մը, մարդկային կոյտ մը կը նշմարեն, կը մօտենան ու ախոռի մ'թուրեան մէջ կը ճանչնան Արաքսին, լուր կու տան քրոջը, երկու քոյրերը ախոռին մէջ կը գիրկընդխառնուին, գութը շարժելով նոյնիսկ անասուններուն... կու լան ու կը սգան իրենց եղբօր մահը, իրենց ծնողաց բաժանումը, իրենց վիճակուած անստոյգ ճակատագիրը: Ո՛չ ոք կարեկցութիւն ցոյց կու տայ մատաղատի այս աղջիկներուն ծով վշտին հանդէպ:

Գիւղատէրը երկու քոյրերն ալ կը պահէ: Երբ լուր կ'առնէ թէ Ամերիկայի ճամբաները սկսեր են բացուիլ և հայերուն օգնութիւն կու գայ, ահա՛, գիւղատէրը իր մէկ հաւատարիմ ծառային յանձնելով Արաքսին քաղաք կը դրկէ որ հետամուտ ըլլայ Ամերիկայէն Արմենուհիին և Արաքսիին անունով դրամ բերել տալու կարելիութեանց: Երկու օր ճամբայ քալելէ ետք, հասեր էին Մեղրէ երբ ևս Արաքսիին հանդիպեցայ փողոցին մէջ: Երբ թուրքին հետապնդած նպատակին ծանօթացայ.

— Այո, ըսի, նամակ և դրամ կայ երկուքին անունով: Ես դիմեցի բայց ինձի չտուին: Արաքսիին ալ չեն տար, մինչեւ որ երկու քոյրերը միասին չներկայանան:

Երկար կ'ըլլայ թուրքը համոզել որ Արմենուհին պէտք է գայ եթէ կ'ուզէին որ այդ դրամին տիրանային: Իրականութեան մէջ դրամի հարց չկար: Նպատակս էր Արաքսին վար դնել, թուրքը գիւղ դրկել և Արմենուհին ալ բերել ու զանոնք որբանոց դը-

ներ. ազատագրել: Նամակ մը գրեցի Արմենուհիին ուղղուած. ապահովցնելով որ Արաքսին քովս էր, թելադրելով իրեն որ գլխուն ճարը նայի, եթէ չհամոզուին որ Ամերիկայէն դրամ եկած է իր անուան ու ինք պարտաւոր է անձամբ ներկայանալ ու գանձել, պէտք է փախի ու ինքզինք Մեզրէ ձգէ: Ութը օր ետք, Արմենուհին եկաւ: Երկու քոյրերը մէկ մտան Ամերիկեան որբանոց...

Ինծի համար հետաքրքրական էր իմ միւս բոլոր հարազատներուն վիճակուած ճակատագրին մասին լսել, յոյսերս կտրէի ու բոլորին լացը մէկ անգամէն լայի:

Լսեցի ու հաստատեցի որ հայրս տղամարդոց կարաւանով տարեր ու սպաններ էին: Մայրս տեղահաներ էին թաղեցիներուն ու քաղաքի բնակչութեան հետ: Մայրս իրեններով հասեր էր մինչեւ հիւսիսային Միջագետք, անապատները: Հոգեկան մեծ կորով ցոյց տուած էր ամբողջ ճամբու ընթացքին, ու օր մըն ալ, շընչահեղձ, կաթիլ մը ջուրի պապակը իր շրթներուն ուրիշ շատերու հետ ինքզինք հոր մը նետեր է գոնէ կաթիլ մը ջուր գտնելու կամ առնուազն շուք ու զով տեղ մը հանգչելու գեղեցիկ յոյսով: Բառին լայն իմաստով, գաւառացի այդ կինը, բարի էր ու հաւատացեալ: Ամէն շաբաթ իրիկուն խունկը պակաս չէր ըներ. հազար օրհնութիւն կու տար ջուր հանողաց, աղբիւր շինողաց, կամուրջ կապողաց. օղորմի կու տար մեր գերդաստանի բոլոր ննջեցեալներուն: Յաջորդ օր եկեղեցի կ'երթար: Մեզ ալ հետը կը տանէր: Միշտ բարի խրատներ կու տար: Տառապանքի բոլոր օրերուն ինքզինքս այնքան լքուած չէի զգացեր որքան երբ լսեցի մօրս եղերական մահը ջրհորի մը մէջ: Որք էի:

Արաքիւր մեկնելէ առաջ խօսք առած էի մարդունմէն որ կեսրայրս ու կեսուրս՝ քոյրս իր դաւակներով պիտի ազատէր: Արդարեւ կեսրայրս ու կեսուրս առանձին տեղեր կը պահէ: Տեղահանութեան խիստ փնտռտուքներու միջոցին կեսրոջս ու տասներմէկ տարեկան աղջկան թաքստոցը կը դառնէն և բոլորին հետ կը քշեն: Ոստիկան մը 26 տարեկան, աչք կը տնկէ տալոջս: Աղջիկը կը սարսափի: Ոստիկանը կը խոստանայ ազատել բոլոր ընտանիքը եթէ աղջիկը յօժարէր իրեն յանձնուիլ: Աղջիկը կ'ընդդիմանայ: Ոստիկանը կը գայրանայ և աղջիկը կը սպաննէ ու մայրը կը քշէ: Կեսուրս, Բալուի կամուրջը չհասած, ոստիկանի մը դրամ կու տայ և կը խնդրէ որ զինք հրացանի գնդակով մը սպաննէ իր քալած պահուն: Ոստիկանը, այդ թող ըլլայ քու

փափաքդ կ'ըսէ ու կը սպաննէ: Իմ կեսրայրս հայու մը կողմէ կը մատնուի: Թաքստոցէն կը հանեն ու ծեծելով կը սպաննեն:

Յաւը համատարած էր ու լացը համատարած, իմ լացս ալ մէկ մասնիկն էր այդ բոլոր լացերուն իմ հարազատներուն անթաղ աճիւններուն վրայ...

Օր մը ինծի իմաց տուին թէ Արաբկիրցի մարդը կրկին սկսեր է զիս փնտռել: Մտածեցի թէ աւելի ապահով վայր մը, տուն մը պէտք է փոխադրուէի. հակառակ պարագային կրնայի վնասել հօրեղբօրս տղուն կեանքին, միակ արու զաւակն էր որ ազատուած էր Կոստանեան գերդաստանէն: Ամէն գնով պէտք էր զինք զերծ պահէի որեւէ փորձանքէ: Ուստի, դիմեցի դրացի ծանօթ աղջկայ մը որ թուրքի մը հետ ամուսնացեր էր: Կացու թիւնս իրեն անկեղծօրէն բացատրեցի.

— Լաւ, ըսաւ աղջիկը, ես ամուսինիս կ'ըսեմ որ առանձին կը վախճամ ապրիլ այս խոշոր տան մէջ, դրացի հայ կրն մը կը ճանչնամ, թող դայ ու մեր սենեակներէն մէկուն մէջ ապրի: Վստահ եմ որ պիտի չմերժէ, որովհետեւ կը վախճայ թէ կրնամ տունէն հեռանալ:

Փոխադրուեցայ նոր տունս: Ապահով տեղ է: Թուրքի տուն էր: Մարդ չէր համարձակեր մօտենալ:

Այդ օրերուն փորձանք մը պատահեցաւ գլխուս: Ես շատ դուրս չէի ելլեր մտներ որ չըլլայ թէ աչքի զարնուիմ: Յուրը երկուք ու կէս տարեկան էր: Իրեն դրամ տուի որ մեր տան մօտի փուռէն հաց մը բերէր: Դրացի թուրքէն ալ խնդրեցի որ աչքը վրան ընէր, հացը առնէր ու աղջկան տար որ բերէր: Արդէն առանց այդ օժանդակութեան անկարելի էր որ Յուր կարենար փուռին մօտենար, որովհետեւ փուռին առջեւ պոչ բռնողներուն հաշիւը չկար: Պատուհանէն, կարելի չափով կը հետեւիմ Յուրին: Մարդը հացը կ'առնէ, աղջկան կու տայ, տունը կը ցուցնէ, ինք կ'երթայ իր դործին, Յուր սակայն տուն չգար: Անկիւնի դարձուածքին կը շուարի և ուղղութիւնը կը փոխէ: Աղջկան ու շանալը զիս մոմտութի և կասկածի մէջ կը ձգէ: Տուն ու դրացի իրար կ'անցնին: Յուր քանի մը փողոց կ'անցնի. իրիկուան մոտ թէն սարսափած կը սկսի լալ ու կանչել: Դուռ մը կը բացուի, զինք ներս կ'առնեն, որովհետեւ իր հագուստ կապուստէն ու վըրայ գլուխէն կը դատեն որ ընտանիքի զաւակ էր և ոչ թէ մուրացկան մը:

Խեղակորոյս մայր դարձեր էի: Ընելիքս, ուր երթալիքս մոռցեր էի: Վազեցի հօրեղբօրս տղուն Գարեգինին ու պատմեցի ամէն բան: Խնդրեցի որ մունետիկ մը հանէր ու փնտռաւքի սկսէր: Իմ սարսափս թափառական բոշաներէն էր: Հինուց լսեր էի թէ բոշաները պզտիկներ կը գողնան, արիւնը կը խմեն, միսը կ'ուտեն... սովը այնքան չոքեր էր մարդոց ուսերուն վրայ, որ չէի զարմանար թէ թափառական բոշաները եթէ Յոլերին նման գիրուկ անտէր աղջնակի մը հանդիպէին այդ բանը պիտի չընէին: Գարեգինը և դրացի թուրքը, մունետիկ մը կը վարձեն ու փրնտըռտուքի կը սկսին: Փողոցէ փողոց, դարձուածքէ դարձուածք մունետիկը, գիշերուայ մթութեան մէջ ձայնը կը ձգէ, փոքրիկը կը նկարագրէ, ու գտնողին մեծ նուէր մը կը խոստանայ: Վերջապէս բարի դուռը, որ աղջիկս ներս առած էր, կը բացուի: Փոքրիկին ինքնութիւնը կը ստուգեն: Ներս կը մտնեն: Երբ Յոլեր Գարեգինը կը տեսնէ կը ճանչնայ, կը սկսի լալ: Տնեցիները փոքրիկը կողոպտեր էին. ահանջէն օղը, թեւի ապարանջանը, կօշիկը առեր էին, բայց երբ ձեռքի հացը ուզեր էին, տուած չէր. կտոր մը հացը կրծքին սեղմած պառկեր էր: Տնեցիներուն խոստացւած նիւթական հատուցումը տալէ ետք, Յոլերը կ'առնեն ու տուն կու գան:

Հացի արցունքս, ուրախութեան և ցնծութեան արցունքի կը փոխուի: Մունետիկին վճարելու դրամ չունէի: Ռափայելին ժամացոյցը իբրեւ անմոռանալի յիշատակ քովս մնացեր էր. տուի որ ծախեն ու իր սիրելի աղջկան փրկագինը վճարեն:

Թուրքին տունը մնալ շատ չուզեցի: Հայերը կամաց կամաց իրենց տուներուն տէր կ'ըլլային: Դիմեցի կառավարութեան որ պապենական տունս ուր իրզրումցի գաղթականներ լեցուեր էին պարպուէր ու ինծի տրուէր: Կառավարութիւնը ընթացք տուաւ դիմումագրիս: Տունը պարպուեցաւ իր օտար ու բռնակալ բնակիչներէն: Փոխադրուեցայ հայրենական մերկ յարկին տակ: Առանձին ապրիլ կարելի չէր: Մօրեղբօրս հարսը կար Աղաւնի Մխճեանը, ինք և իր զաւակները, իր հօրեղբօր աղջիկներով, եկան ու միասին բնակութիւն հաստատեցինք մեր տան մէջ:

Բոլորս ալ հասարակաց սեղանով սկսանք ապրիլ: Իմս քուկըդ չկար. ինչ որ ճարէինք բոլորիս էր: Այդ կեանքը երկար պիտի չտեւեր անշուշտ: Իմ բոլոր աշխատանքս եղբայրներուս հետ իմ հաղորդակցութեան մէջ մտնելս եղաւ: Բարի օր մըն ալ եղբայրներէս ստացայ իրենց առաջին նամակը: Եղբայրներս դը-

բամ զրկեցին: Այս զրկուած դրամներէն միայն մէկը ձեռքս հասաւ: Երբ զբամ անցաւ ձեռքս առաջին գործս եղաւ Խարբերդէն հեռանալ ու Պոլիս հասնիլ: Հազար չարչարանքներով, օր մըն ալ, աղջկանս հետ, ինքզինքս Պոլսոյ մէջ գտայ: Եղբայրներս նիւթական ամէն տեսակի զոհողութեանց եմթարկուեցան մինչեւ որ յաջողեցան Ամերիկա տանելու արտօնութիւն ձեռք ձգել:

Նաւային երկար ու տաժանելի ճամբորդութենէ մը ետք, վերջապէս հասանք Աւետեաց Երկրի դուռը, Էլիզ Այլէնտ: Այն խոր համոզումը ունէի թէ դժուարութեանց շրջանը անցած էր այլեւս ու մենք հասած էինք խաղաղութեան ափը: Այդպէս չեղաւ սակայն: Մեզ բժշկական քննութենէ անցուցին. Նո աօնո հանեցին... Աղջիկս և ես ստիպուած էինք հոն մնալու: Եղբայրներս Պոսթընէն եկան ու վերադարձան: Մենք առանձին չէինք: Մեզի պէս շատեր կային— ամէն ազգէ ալ կային, տեսակ մը Բաբելոն էր մեր շուրջը— լեզուներ, տարազներ, մարդոց տեսակներ. այս խառնարանին մէջ հայերը 28 հոգի էին: Մօրաքրոջս տղան Տոքթ. Գամպուրեանը որ Նիւ Եորք կը բնակէր յաճախ կ'այցելէր: Երկու ամիս մնացինք Էլիզ-Այլէնտի մէջ: Հոն տեսայ որ հրեաները առանձնաշնորհ դիրք ունէին թէ ճաշի ատեն և թէ այլ խնդիրներու մէջ: Բողոքեցինք, բոլոր միջոցներուն դիմեցինք մինչեւ որ ձայներնիս լսուեցան ու մեզ ալ գոհացուցին:

Օրին մէկը Տոքթ. Գամպուրեանը եկաւ և աղջիկս ու զիս հանեց Էլիզ-Այլէնտէն: Միասին գացինք եղբայրներուս Նշանին և Արային մօտ, ազատութիւնս և հանգիստս գտած էի: Յոլերին հօրեղբայրը Միհրանը եկաւ ու մեզ գտաւ: Ինծի համար մեծ մը խիթարութիւն մ'եղաւ որ Ռափայէլին եղբայրը տեսաւ Յոլերը ու հարազատի գուրգուրանքով սկսաւ գուրգուրալ անոր վրայ:

Կեանքիս սեւ էջը վերջ գտած էր. հիմա նոր կեանք մը կը դիմաւորէի նոր յոյսերով, նոր երազներով...

ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ, ՓԱՐԱՒՈՆ, ԱՐԱՔՍԻ

ՏԱՐԱԳՃԵԱՆՆԵՐ:

(Տարագրութենէն ազատագրուած.
նկարուած՝ Պէյրուժ: Կ'ապրին Ամերիկայի մէջ:)

ԵՂԻՍՅՐՆԵՐՍ՝ ՆՇԱՆ ԵՒ ԱՐԱ ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՆԵՐ-
(Զինուորականներն են նոր վերադարձած՝ Ամերիկա:)

Աշուի Տիւր ԳՈՒԴԻՆԵՆՆԵՆ
(Ստեփան Կասաբաճեանի ֆիլմի ֆոթ):

ՅՈՒՆՐ ԵՒ ԱՆՆԱ ՏԱՐԱԳՃԵԱՆ
(Յոխի Աստիկանի մէջ իր հօրեղբոր աղջկան ֆոթ):

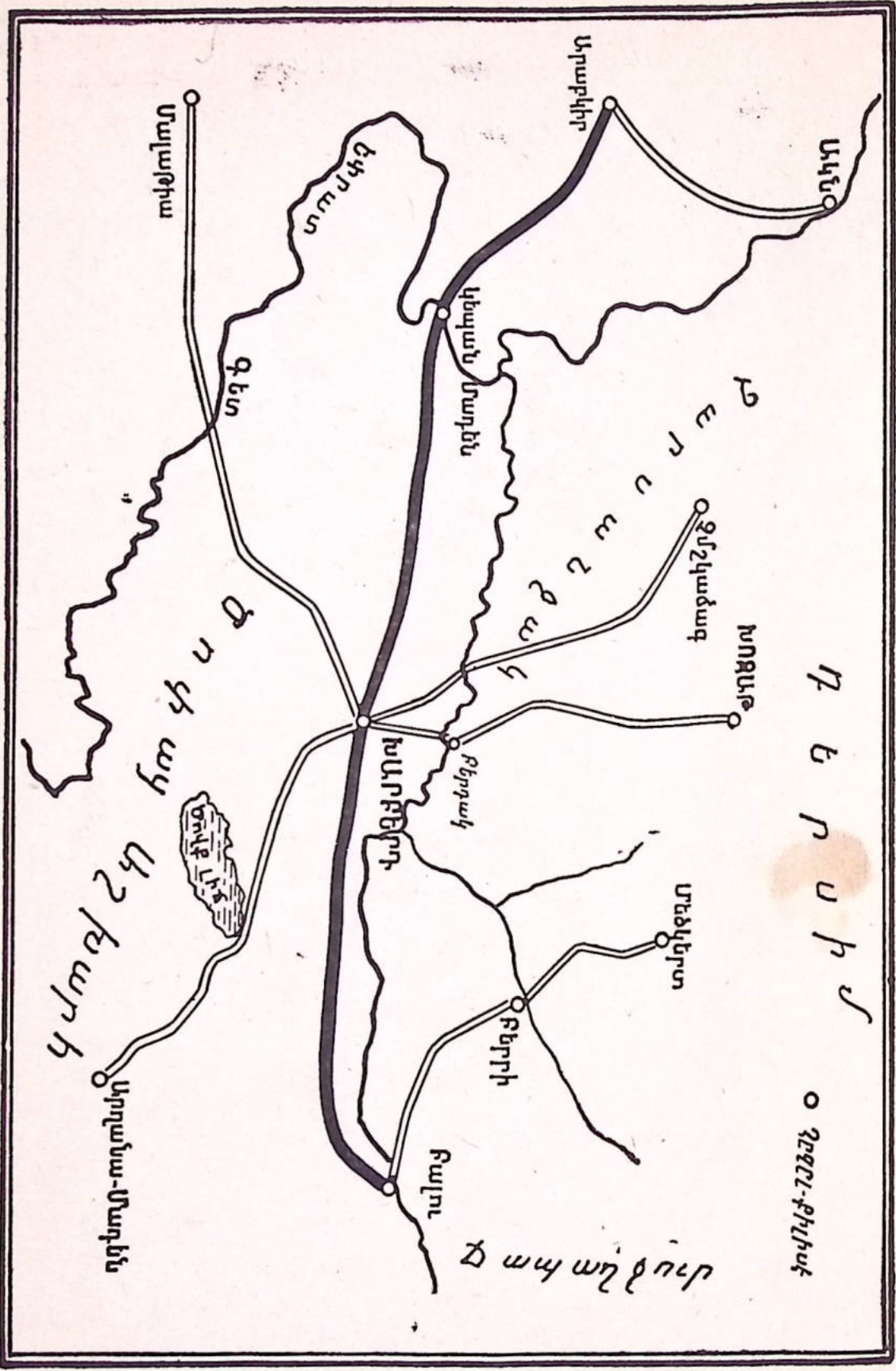

ՅՈՒԵՐ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻՋ:

(Հայ Սթուդենտսկայա Կոլեջի Բիւրոսի):

ՅՈՒԵՐԻՆ ՄԻՀՐԱՆ ՀՕՐԱՎԱՅԻՆ ԻՒ ԻՐ ԿՈՒՍՏՐՈՒ ԱՆՆԱՆ
(Միջոց Տարագծեալ Ամերիկոյ գաղթած էր պատերազմէն առաջ):

ԱՅՆԱԿԱՆ ՏՆԵՐ ԴՈՒՐԱԳԵՆԱՆԻ ԿԱՐԱՎԱՐՈՒՄԻ ՆԱԽԱԳԻՐ:

ԼԻՏԱՆԱՆ 100 Լ. Դ.
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ 50 ռեբ

Ստանալու համար դիմել՝

Father NERSES PAKHDIKIAN

ARMENIAN CATHOLICATE

ANTELIAS, LEBANON

Սույն գրքիցի հատոյքը պիտի յատկացուի ՍՆՃՆ
Ներսէս Պարբէշ Հալիպոլտին տնտէս կառուցուելի՝
ԾԵՐԱՆՈՑ, ՌԵՆԵԼԱՆՈՑ, ՀԻԼԱՆՐԱՆՈՑ, ՈՐՈՒՆ
ՆՈՑԻՆ: